

ԳԷՈՐԳ ՏԵՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ՄՍԵՓԱՆՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՅԱԿՈՎԱԲԱՑԻ,

ՄԱԿԱՆՈՒՆ ՏԻՐԱՅՈՒ. ԺԲ. ԴԱՐ

(Նորայայտ վաւերական դիմանկարի առիթով)

Մաշտոցեան Մատենադարանի (այսուհետեւ՝ ՄՄ) մեր աւագ գործակից Սամսոն Լաւաֆարեանը, կարճատեւ հիւանդութեամբ մահուան մահճին դամուած ժամանակ՝ 1994 թ. Յուլիսի 26-ին մեզ հրաւիրեց, ցաւօք, ի վերջին տեսութիւն (վախճանուեց Օգոստոսի 1ին) եւ յանձնեց Հայերէն 6 եւ վրացերէն 2 ձեռագրական պատառիկ-մասունք, որոնք ստացել էր յայտնի պատմաբան եւ հնագէտ Սմբատ Տէր-Աւետիսեանի կնոջից: Բնականաբար, բոլորը գրանցեցինք Մատենադարանի Համապատասխան Հաւաքածոյների մէջ:

Վերջերս առիթով կրկին անդրադարձանք նրանցից առաւել ուշագրաւ մէկին՝ Հայերէն պատառիկների Հաւաքածուի Հ՞ր 2098 միաւորին, որ, մայր ձեռագրից կոպտօրէն պատռելով հանած լինելու պատճառով՝ ձախից անկանոն եզրագիծ ունեցող, ամենալայն մասերում 19,5x15,8 սմ չափսի մագաղաթէ մի թերթ է եւ որի առաջին երեսը սկզբնապէս եղել է չգրուած, բայց այժմ ունի ուշ շրջանի երկու մակագրութիւն. ա. ԺԸ. դարի վերջի նոտրաման շղագրով եւ սեւ թանաքով՝ «Խորհուրդատետր Սրբոյ Պատարագի, զոր ժամարար քահանայք միշտ ընթեռնուն ի ժամ Սրբոյ Պատարագին. ուրեմն յիշեա՛, ո՛վ սուրբ Հայր, կաթողիկոս, եպիսկոպոս եւ քահանայ», բ. շղագիր, մանուկագրոյն թանաքով՝ «Թղթատիր, նիւթն եւ յիշատակն գրած է[.]». Վահրամ վարդապետ Կանաչեան, միաբան Կոռւց անապատի, 1904 փ[րկնի] թ[ուականի] Յունիս 28: / Յիշատակ է դիրքս Կոռւց անապատի / 231երդ»:

Ըստ առաջինի՝ պատառիկի մայր ձեռագիրը եղել է Խորհրդատետր (Պատարագամատոյց), ըստ երկրորդի՝ եղել է Կոռւց անապատի¹ Հ՞ր 231 ձեռագիրը եւ ունեցել է յիշատակարան, որ 1904 թ. օրինակել է նոյն Կոռւցի միաբան Վահրամ վ. Կանաչեանը:

¹ Յայտնի է, որ Սմբատ Տէր-Աւետիսեանը (18 Ժ. 1875 - 27 Բ. 1943) «1915-17ին, [Ռուսաստանի] կապերական գիտութիւնների ակադեմիայի գործուղմամբ, Վանի, Բիթլիսի ու Էրզրումի վիլայէթներում հաւաքել է աւելի քան հազար ձեռագիր, պատմ. վաւերագիր եւ ազգագր. միջեր». տե՛ս Հայկական սովետական հանրագիտարան, Բ. 11, Երեւան, 1985, էջ 663. Բմտ. Օճնիկ Եգանեան, Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները. Յուդակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Հատոր Ա, Կազմեցի՝ Օ. Եգանեան, Ա. Զէյթունեան, Փ. Անթարեան, Ներածութիւնը՝ Օ. Եգանեանի, Խմբագրութեամբ Լ. Խաչիկեանի, Ա. Մնացականեանի, Երեւան, 1965, սիւն 94-5. Վասպուրականի հաւաքածուների մասին՝ սիւն 93-105:

նահանջին 10-12.000 գերի մնացողներէն ողջ մնացող 400 անձեր, երբ... ղրկուեցան Հայաստան, նոցա պատմութեամբ, որոնք ակնատես եղած են եւ այժմ ողջ կան ի Հայաստան, թիւրքեր մտնելով կղզիներ, կը խուզարկեն եւ կը գտնեն պահարաններ՝ թէ՛ Կոտեց անապատին ամբողջապէս եւ թէ՛ Վարազայ այն պահարանը, որը չուզեց յայտնել Պետրոսը, եւ եղած ամբողջ հարստութիւններն ու ձեռագրերն կամբարեն Վան. գերի մնացող Հայերէն Արսէն Կիրակոսեանի եւ մի քանի ուրիշներու կը կանչեն իմանալու, քննելու, թէ ի՞նչ գրքեր են ատոնք, որոնք կիսազրագէտ ըլլալով, միայն այսքան կը հասկացնեն, թէ «Այս գրքերը ձեռքով գրուած են, Հին գրքեր են, տպուած չեն» որ մենք կարենանք կարդալ եւ ձեզ հասկացնել» եւ այլն:

Այս եղելութիւնը պատմողներու համեմատ՝ ամբարուած այդ հնութիւններն եւ ձեռագրերը փոխադրուած են, բայց իրենք չեն կրցած իմանալ՝ ո՛ւր արդեօք՝ Անկիւրի՛, թէ՛ ուրիշ քաղաք մը⁷: Ռուսական զօրքի նահանջին յաջորդած վերագրաւումից յետոյ՝ 1915 թ. վերջերին, ձեռագրերն ու հնութիւնները հաւաքելու եւ փրկելու համար Վասպուրականում շրջող մտաւորականները⁸ մեր բոլոր եկեղեցիներում եւ վանքերում միշտ տեսնում էին «այստեղով թուրքն է անցել» պատկերը (տե՛ս նկ. 1)⁹: Մեր պատառիկից երեւում է, որ նրա մայր ձեռագիրն «ընտիր» է եղել, ուստի եւ պէտք է «ամենաընտիր մասի, եկեղեցական բոլոր հնութեանց եւ սրբութեանց հետ» մնացած լինի չյայտնաբերուած թաքստոցում եւ անցած թուրքերի ձեռքը¹⁰:

Պատառիկի երկրորդ էջին կայ 14,7x10,3 չափսի կարմիր շրջանակով (շրջանակի գծի լայնքը 3 մմ)՝ ձեռնադրութեան տեսարան պատկերող մանրանկար. ձեռնադրողը եւ ձեռ-

⁷ Յովհաննէս Վ. Հիւսեան, Համառոտ նկարագրութիւն Վասպուրականի մէջ եղած մի քանի նշանաւոր վանքերու, որոնք մինչեւ 1915 թուակամ շէն եւ միաբանական վանքեր էին. եւ իրենց մէջ գտնուած ազգային/եկեղեցական թանգարժեք հնութիւններն, հարստութիւններն եւ հարիւրաւոր դարաւոր մեծարժեք գրչագիրքը կը մնային անկորուստ.՝ Մաշտոցեան Մատենադարան, Անտիպ ձեռագրացոյցակ չափ 92, էջ 99-109 (շուտով տպագրելու ենք նկարագրական այս տետրի ամբողջական քննադիրը):

⁸ Նիկողայոս Մառը, Նիկողայոս Աղոնցը, Յովսէփ Օրբէյի եւ Սմբատ Տէր-Աւետիսեանը Ռուսական կայսերական հնագիտական ընկերութեան նշանակած արշաւախմբի անդամներ էին, իսկ Յովհաննէս Վ. Հիւսեանը Գեորգ Ե. կաթողիկոսից յանձնարարութիւն ունէր ձեռագրերը ժողովելու եւ էջմիածին փոխադրելու:

⁹ Լուսանկարի քննադիրը գտնուում է Ռուսաստանի Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հնագիտութեան ինստիտուտի (Ս. Պետերբուրգ) դիւանական բաժնում՝ «Սմբատ Տէր-Աւետիսեանի պլան»- պատճենը 1980ական թթ. Երեւան է բերուել վաստակաշատ պատմաբան-բանասէր Պարոյր Մուրադեանի քանքերով:

¹⁰ Վերջերս յաճախ ենք լսում ո՛չ-հրապարակային խօսակցութիւններ այն մասին, որ Անկարայի գրադարանային-դիւանական հաստատութիւններում կան եօթ փակի տակ պահուող հայերէն հազարաւոր ձեռագրեր: Արեւմտահայութեան նկատմամբ թուրքերի կազմակերպած անօրինակ եղեռնի փաստը ճանաչել տալու եւ նրա շարունակութիւն-պահանջատիրութեան առաջին խնդիրը պէտք է լինի բռնագրաւուած այդ ձեռագրերի՝ մե՛ր ժողովրդի մշակոյթի եւ պատմական յիշողութեան անփոխարինելի յուշարձանների վերադարձը: Այս գաղափարն անպայման համեմատելի է այն տխուր փաստի հետ, որ բոլորովին վերջերս Գերմանիան Հայաստանի Գիտութիւնների ակադեմիայի գրադարանից «վերստացաւ» հարիւրաւոր ձեռագրեր եւ հազարաւոր տպագիր գրքեր, որոնք գուցէ պէտք էր համարել Համաշխարհային երկրորդ պատերազմում զոհուած երեք ու կէս հարիւր հազար հայ զինուորների արեւան գիւղը, սակայն Հայաստանի իշխանաւորների մտքով անգամ չանցաւ դրանց դիմաց պահանջելու Գերմանիայի գրադարաններում գտնուող հայերէն հարիւրաւոր ձեռագրերը, որոնց մի մասը, անկասկած, այնտեղ հասել է Առաջին համաշխարհային պատերազմից յետոյ, ամենայն հաւանականութեամբ՝ եղեռնի իրագործած թուրքերի գերմանացի հրահանգիչների ձեռքով:

ՍԻՐԱՅՈՒ

ԵԳԻՍՏՈՂՈՍ

բողջական» երկու նկարագրութիւն. Օսնիկ (Յովհաննէս) Բարադամեանն իր «Յուցակ ձեռագրաց Վասպուրականի» անտիպ գործի մէջ այն նկարագրել է որպէս Կտուց անապատի Հ⁴⁹ 49¹³: Առաջին թերի նկարագրութեան տարբերուող բնորոշումներն ու տուեալներն ուղղակի լին [] փակագծերի մէջ առած եւ երկրորդին հիւսելով, ներկայացնում ենք այն.

«49. Տետր կամ Տետրատ ձեռնադրութեան կիսասարկաւազի. 27, 19 եւ 2.¹⁴ վրայի սեկը ցեցերէ ծակծկուած եւ պատռած, մագաղաթեայ եւ ոսկիով, լաջուարդով եւ այլ ընտիր-ընտիր [եւ ակնապարար] երանգօք եւ արուեստով, [արուեստին բովանդակ նրբութեամբն ու ճարտարութեամբ] պատկերազարդ եւ ծաղկած [մարդոց, թռչնոց եւ այլ նկարներով], իւրաքանչիւր էջը 18 տող, եւ աղօթքներն ու սկիզբը եւ վերջը գրուած կրկին, յիշատակարանները գրուած 1 Հար. մեսրոպեան ոսկի տառերով¹⁵, իսկ սաղմոսները վառ կարմրադեղով տողերուն միջեւ մեսրոպեան փոքր տառերով: [Ամբողջ] տետրին թերթերը 30 [29] Հատ [գրուած է միայն մէկ երեսէն եւ նորէն մէկ Հար. մեծ ոսկի եւ մեսրոպ. տառերով եւ ոմանց միջոցները կարմրադեղով եւ փոքր տառերով]. ափսո՛ս, սակայն, որ վերջին դարերու մէջ անխոհեմ գրիչ մը խորհրդատետրի պարունակութիւնը [երկուստեք] գրած է¹⁶ բոլոր տողերուն միջեւ, սեւադեղով եւ բոլորագրով: Առջին երեսը [1 Հար. ոսկիով եւ մեսրոպ. տառերով] գրուած յիշատակարանն է. «Այս տետրս Տ. Ստեփանոսի եւ Տ. Աւրպէլիմ է, որք զկնի պատահիք, յիշեցէ՛ք բարի յիշատակաւ զիս՝ զնուաստ Աւրպէլ Իովանէ անարժան եպիսկոպաւս Սիւնեաց, եւ զհաւրեղբայրն իմ զՏ. Ստեփանոս»:

Այս յիշատակարանէն վերջ նկարուած առաջին պատկերին մէջ կը տեսնուի 23 Հար.¹⁷ երկայն եպիսկոպոս մը՝ շքեղազարդ զգեստաւորեալ եկեղեցական զգեստուք, ոտքի վրայ կանգնած եւ շապիկ մը հագած կիսասարկաւազացու մը՝ անոր առջեւ ծնրաչոք եւ ձեռնամած, իսկ պատկերին շրջանակէն դուրս՝ եպիսկոպոսի գլխին վերեւը գրուած. «Տիրացու եպիսկոպոսն է». Վերջին ոտանաւոր յիշատակարանն է. «Այս տետրատս ցանկալի՝ / աս-

¹³ ՄՄՄ ձեռ. Հ⁴⁹ 6333, 10բ (էջ 20) եւ 66ա (էջ 131). առաջին ցկարագրութեան մէջ ձեռագրի անունը նախ գրել է «Խորհրդատետր», ապա՝ ջնջել եւ վերելք գրել ճիշդը՝ «Տետր ձեռնադրութեան կիսասարկաւազի»: Կամ նաեւ փոխադարձ յոյւմներ. առաջինի ձախ լս-ում, վերից վար՝ «Սոյն 49 թիւը տե՛ս 131րդ երեսը» (10բ), երկրորդի սկզբում՝ «Փոխադրած 20րդ երեսէ, տեղւոյն անձկութեան առթիւ» (66ա), վերջինիս ձախ լս-ում այլ ձեռքով, սեւ թանաքով, վերից վար գրուած է. «ընդօրինակուած է»:

¹⁴ Ձեռագրերի չափը նշանակում է «երկայն[ութիւն], լայն[ութիւն], թանձր[ութիւն]» կարգով եւ «հար[իւրորդի]» սանդիմետր սիւստրով. պահպանում եւ Մաշտոցեան Մատենադարան եկած ձեռագրերի ներկայ չափերը, փոքր շեղումներով, համապատասխանում են Բարադամեանի նշաններին, օրինակ՝ Հ⁴⁹ 5560ինը նշել է «25, 17 եւ 8» (6333, 1ա), իսկ ձեռագրացուցակում (Բ., Երեւան, 1970, էջ 133) 24,5x16 է: Մեր խնդրոյ առարկայ ձեռագրի՝ Բարադամեանի նշանակած 27x19 եւ պատտիկի ունեցած 19,5x15,7 չափերի տարբերութիւնը ցոյց է տալիս, որ վերջինս անխղճօրէն եզրահատուել է, յատկապէս՝ ստորին լուսանցի մասից:

¹⁵ Պատտիկի տառերի բարձրութիւնը 0,5 սմ է:

¹⁶ Այս տեղեկութեամբ պարզում է այն հանելուկը, թէ ի՞նչու պէտք է Խորհրդատետրի մէջ ցկարուել ձեռնադրութեան տեսարան, որ աւելի յարկի է Մաշտոցի բնոյթի ձեռագրերին. մինչ այդ նայեցի՞նք Խորհրդատետրի մի քանի տասնեակ ցկարազարդ ձեռագրեր, եւ, ձեռնադրութեան պատկեր չգտնելով՝ համոզեմք, արձանագրում ենք, որ ծիսական այս ժողովածուի պատկերազարդութեան ուսումնասիրումը մեր գեղարուեստի պատմութեան հետազոտման կարեւոր խնդիրներից մէկն է:

¹⁷ Լուսապսակը չհաշուած՝ եպիսկոպոսի ցկարի բարձրութիւնը պատտիկի մէջ 10,5 սմ է, լուսապսակով՝ 11 սմ:

տուածային գանձովն լի, / գրեալ ձեռամբ անարժանի, / որ Յովհաննէս անուն կոչի, / ի
յանապատրա Բարսղղի, / որ ի լերինս Տարոսի, / մերձ առ դրան սուրբ Սիովնի, / ընդ հո-
վանեաւ Աստուածածնի, / վարդապետին Տիրացոյի՝ / Հգաւր եւ մեծ գիտնականի, / եպիս-
կոպոս Ստեփանոսի՝ / Հաղորդ փառացն Պետրոսի. / Տէր վայելի տացէ բարի՝ / երկար ա-
մաւ ժամանակի, / եւ բարիոք կեալ կենդանի՝ / ողորմութեամբ Քրիստոսի, / մինչեւ ի
կէտ իւր պայմանի, / որ Աստուծոյ միայն յայտնի. / եւ յապագայսն դասեսցի, / ընդ որդիս
լուսոյ առաքաւտի, / ընդ որս եւ ինձ մասն եղիցի՝ / անդատապարտ կալ առաջի / աս-
տուածային նորա բեմին»։ Թէեւ անթուական՝ բայց Օրպէլեանց ծաղկելուն ժամանակն է
Փրկչի 1300 կամ 1301 թուականն ըստ պատմութեան»¹⁸։

Պատմողականի համեմատ հարցակարգային նկարագրութիւնն աւելի ցայտուն, արտա-
յայտիչ եւ ընկալելի է, ուստի պատառիկիս մայր ձեռագրի արտաքին յատկանիշները
պատկերենք ներկայումս ընդունուած կարգով եւ ձեւաւորումով (հետագայ շարադրանքի
մէջ պարզաբանելու ենք այստեղ արուած որոշակիացումները)։

Կտուց անապատի Հ^ր 49 [231]

[ԿԱՆՈՆ] ԶԵՌՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԿԻՍԱՍԱՐԿԱՒԱԳԻ, (ԽՈՐՀՐԴԱՏԵՏՐ՝ հետագայ յա-
ւելում)

ԲԱՐՍՂԻ ԱՆԱՊԱՏ (ՏԱԻՐՈՍԻ ԼԵՌՆԵՐ)

[շուրջ 1170 թ.]

ԳՐԻՉ ԵՎ ԾԱՂԿՈՂ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ։ ՍՍԱՅՈՂ՝ Ստեփանոս եպիսկոպոս, մականուն Տիրա-
ցու։

ԹԵՐԹ՝ 30 կամ 29. սկզբնապէս չգրուած՝ բոլորի մէկ երեսը։ ՆԻԻԹ՝ մագաղաթ։ ՄԵ-
ԾՈՒԹԻՒՆ՝ 27x19x2։ ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ [միասիւն]։ ԳԻՐ՝ երկաթագիր. մեծ [բոլորգիծ], ոսկիով
(աղօթքները եւ յիշատակարանները) եւ միջին [թեք կամ ուղղագիծ], կարմրով (սաղմոս-
ները)։ ՏՈՂ՝ 18։ ԿԱԶՄ՝ կաշի (միջուկը եւ աստառը՝ անյայտ)։

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹԻՒՆ. ՆԿԱՐ 2բ՝ ձեռնադրութիւն կիսասարկաւագի. մարդոց,
թռչնոց եւ այլ նկարներ։ Խորան՝ անյայտ։ Կիսախորան՝ անյայտ։ Լուսանցազարդ՝
անյայտ։ Զարդագիր՝ անյայտ։ Գոյներ՝ կարմիր, կանաչ, կապոյտ, ոսկի, սեւ, սպիտակ։
ԾԱՂԿՈՒՄԸ ոսկիով, լաշուարդով եւ այլ ընտիր-ընտիր (եւ ակնապարար) երանգօք եւ ա-
րուեստով՝ [արուեստին բովանդակ նրբութեամբ ու ճարտարութեամբ]։

ՅԵՇԱՏԱԿԱՐԱՆ՝ վերջում (թ. 29 կամ 30). ՀԵՏԱԳԱՅ՝ 1ա (1302 թ.)։

ՎԻՃԱԿ կազմի կաշին ցեցակեր եւ պատռուած։

Փնտրողների սկզբում մեր ուղեները ԺԲ. դ. երկրորդ կեսը եւ նրա հիման վրայ ընտ-
րուած՝ Աճառեանի 103րդ Ստեփանոսն էր, ուստի, երեւի վրիպմամբ, յաղորդ դարի մէջ, ա-
ռաւել եւս՝ նրա վերջում նոյն անունը չէինք փնտրել. միայն Բարաղամեանի նկարագրու-
թեամբ իմանալով ձեռագրի գրչութեան «Բարսղի անապատ» անունը, նրանով յանգեցինք
նկատելու, որ, նոյն Բարաղամեանից առնելով եւ նրա «1300 կամ 1301 թուականն ըստ
պատմութեան» արտայայտութեան վրայ յենուելով, վաստակաշատ ձեռագրագէտ Արտա-
շէս Մաթեւոսեանն այս ձեռագրի թէ՛ գրչութեան եւ թէ՛ Յովհաննէս Օրբէլի հետագայ յի-

¹⁸ ՄՄ ձեռ. Հ^ր 6333, 66ա (էջ 131) եւ 10բ (էջ 20. վերջիմիս մէջ գրչութեան յիշատակարանը չկայ)։

շատակարանները տպագրել է 1300 թ. ներքոյ¹⁹: Այս հրատարակութեան մէջ մեր խնդրին վերաբերող վրիպումներ կան, ուստի, թուացեալ շեղումով, պարտաւոր ենք նախ պարզելու դրանք, ապա՝ դառնալու մեր հարցերին:

Օրբէլին յիշատակարանը ծանօթագրել է. «Հետագայ ստացողի յիշատակագրութիւնն է այս՝ գրուած շուրջ 1300ական թուականներին» (ԺԳ., 692, ծ. 2): Սակայն, ըստ ամենայնի, սա գրուել է Օրբէլի հօրեղբայր Ստեփանոս Օրբէլեան պատմագրի կենդանութեան ժամանակ: Վերջինս Սիւնեաց մետրոպոլիտ էր 1286 թ. մինչեւ մահ՝ 1303 թ.: Իր կենդանութեան օրօք նրա հօրեղբայր Լիպարիտ Օրբէլեանի որդի Յովհաննէս Օրբէլը օծուել է աթոռակից-յաջորդ եւ որպէս մետրոպոլիտ յիշատակուում է 1302-1323 թթ.²⁰, ուրեմն՝ Օրբէլի անթուական յիշատակարանի գրութեան ամենահաւանական տարին ո՛չ թէ 1300ը, այլ՝ 1302ն է. ապա՝ ենթագրելի է, որ Ստեփանոսը կամ Օրբէլը ձեռագիրը կամ «տետր»ը ստացել են ամենայն հաւանականութեամբ իրենցից մէկի՝ եպիսկոպոսի աստիճան ստանալու համար կիրիկիա այցելած ժամանակ:

Սրա հետ միաժամանակ, նոյն հատորում տպագրել է աւանդաբար Մաշտոցի ինքնագրից օրինակուած համարուող՝ 1069 թ. ՄՄ Հ^ր 10434 Աւետարանի հետագայ յաւելում 288-91 թերթերի վրայ գրուած (290ա-1բ՝ չգրուած)՝ կրկին հետագայ եւ անթուական երեք յիշատակագրութիւն (ԺԳ., 33-4, Հ^ր 11), որոնցից առաջինը (288ա) մուգ սեւ թանաքով, վարժ եւ անկանոն (համարել է «կանոնաւոր»), այսինքն՝ դրագէտ, բայց ո՛չ վարպետ կամ արհեստ բանեցնող գրչի ձեռքի բոլորգրով է (անհմուտ աչքին կարող է թուալ ԺԴ-ԺԵ. դարերի) եւ որի մէջ ոմն Տիրացու ասում է, թէ այդ Աւետարանն իր «սեփական»ն է, միւս երկուսը (ըստ էութեան՝ չափածոյ սկզբով եւ արձակ աւարտով մի յիշատակարան են), բաց դարչնագոյն թանաքով, վարժ եւ վարպետ եւ նոյն ձեռքի կանոնաւոր մանր երկաթագրով են, չափածոյ մասում (288բ-9ա) նո՞յն Տիրացուն դիմում է Աւետարանին՝ «Կամիս լինել զիս մաքրութեամբ քեզ սպասաւոր», ապա ինքնափնովման ընթացքում ասում է՝ «Այդ տառապեալս Տիրացու՝ յոյժ յանցաւոր, / Վերջին եւ տրուպ ամենեցունց՝ որ գիտնաւոր», արձակ մասում (289բ) կրկին դիմում է Աւետարանին՝ «Ընդ բազումս անցեր... հասեր եւ իմս անարժանութեան, եւ ես տամ զքեզ եկեղեցւոյ քում սրբոյ»: Սա վերջանում է նոյն ձեռքով, մի փոքր աւելի մուգ թանաքով գրուած երկու տողով. «Յիշեսցի ի Քրիստոս զկողմաս»:

Բոլորգիր առաջին յիշատակարանը Մաթեւոսեանը համարել է գրուած ձեռագրի տէր Տիրացուի ձեռքով, իսկ միւս երկուսի (իրականում՝ մէկի) համար ծանօթագրել է՝ «Կողման, հաւանաբար, յիշատակարանի գրիչն է, որ գրել է Տիրացուի պատուէրով» (ԺԳ. դ., 34, ծ.): Այս ենթագրութիւնները հաւանական եւ ընդունելի են, սակայն կայ նաեւ հիմնովին անճիշտ նոյնացում՝ «Տիրացուին նոյնացնում ենք Ստեփանոս Տիրացու գիտնականի հետ, որը Վասպուրականի Սուրբ Խաչ վանքի առաջնորդ էր եւ մահացել է 1202 թ.: Յիշա-

¹⁹ Տե՛ս Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. ԺԳ. դ., Կազմեց Ա. Ս. Մաթեւոսեան, Երեւան, 1984, էջ 860, Հ^ր 692 (ծ. 1՝ վերադարձնել է ձեռագրի ցկարագրական որոշ տարրեր. հատորս ԺԳ., համադրումսմբ եւ էջերի ու յիշատակարանների համարներով այսուհետեւ յղելու ենք շարադրանքի մէջ):

²⁰ Տե՛ս Լեւոն Խաչիկեան, Սիւնեաց Օրբէլեանների Բուրթելեան ճիւղը.- Բանբեր Մատենադարանի, հտ. 9, Երեւան, 1969, էջ 190, 198:

1198 թ. առաջ «ոչ դարձեալ ընդդէմ կամ պատճառեալ զծերութիւն, այլ որպէս վայել էր իւրում զուարթ եւ զուարճածաղիկ այնացն», Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսի հրաւերով Վասպուրականից գնացել է Հռոմկայ: Իր կենդանութեան ժամանակ նորընծայ Սարգիս «բարի եւ իմաստուն պատանեակ» եպիսկոպոսին ընտրել եւ նշանակել է «իւր փոխան եւ տեսուչ անապատի Սուրբ Խաչի ստացուածոց»:

Այսպիսի քայլ կարող էր անել մոտալուտ վախճանի զգացում ունեցող ծեր մարդը. ըստ այսմ՝ կարող ենք անել շատ հաւանական ենթադրութիւն, թէ մահուան ժամանակ՝ 1202 թ., սովորական միջին 70 տարեկանից անց էր, ասեմք՝ չուրջ 80ամեայ²⁵: Մանրանկարում Ստեփանոս Տիրացուի մազերը դեռեւս լրիւ թուխ են, ճերմակ չկայ, ուստի յիշատակագրի՝ նրա մազերին տուած բնորոշումը, առանձնապէս՝ «զուարճածաղիկ» բառը (Հայերէնի հիմնական բառարաններում չգտանք) կարծում ենք պէտք է հասկանալ՝ շատ չնօսրացած եւ մասամբ ճերմակ՝ սեւաճերմակ: Տարբեր մարդկանց տեսողական տպաւորութեամբ առաջնորդուելով, յանգեցինք այն եզրակացութեան, որ դիմանկարում պատկերուած է 50ին մօտ կամ մի փոքր անց տարիքի մարդ. ուրեմն, կրկին շատ հաւանական ենթադրութեամբ, ձեռագիրը գրուել եւ ծաղկուել է կեանքի 80ամեակին վախճանուած Ստեփանոսի 50ամեայ տարիքում՝ 1170ի շուրջ (գուցէ եւ մի քանի տարի առաջ կամ յետոյ), որ նշանակում է, թէ Ստեփանոս Տիրացուի ծննդեան թուականը պէտք է դնել 1120 թուականի շուրջ, իսկ կեանքը՝ 1122-1202 թթ. միջեւ:

ԴԻՄԱՆԿԱՐԻ ՎԱԽԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ. ըստ մեր եւ մեր խորհրդակիցների տպաւորութեան՝ պատկերուած է որոշակի դիմագծեր եւ դէմքի որոշակի արտայայտութիւն ունեցող իրական մարդ: Ամենայն հաւանականութեամբ՝ Ստեփանոս Տիրացու եպիսկոպոսը որպէս «բնորդ» պէտք է կանգնած լինի իր համար գրող ձեռագրի մէջ իրեն պատկերողի դիմաց²⁶: Էմմա Կորիսմագեանը մեր ուշադրութիւնը հրաւիրեց այն փաստի վրայ, որ ձեռնագրութեան մեր նկարի եւ Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց Հ^ր 1796 կրկին անթուական, աւելին՝ գրչութեան վայրն անյայտ ձեռագրի նկարազարդման՝ դէմքերի, հանդերձանքի պատկերման ձեւի եւ ոճի ակնյայտ նմանութիւններ կան, որոնք առաւել ցայտուն են վերջինիս «Ընծայում-օրհնութիւն» («Զօն») պատկերի հետ համեմատելիս: Վերջինիս մէջ ձեռագրի ստացող Մատթէոս կրօնաւորը կանգնած է գրեթէ մեր նկարի ձեռնադրողի դիրքով (միայն թէ՛ նկարի ձախ կողմում)՝ խոնարհուած, եւ Աւետարանը մատուցում է գահաւորակ-բազկաթուին նստած՝ խաչանիշ լուսապսակով Քրիստոսին, որ Աջով օրհնում է նրան (նկ. 3):

²⁵ Ստեփանոս Տիրացուին այս տարիքը տալով՝ ամենեւի չենք չափազանցում. Գրիգոր Ապիրատը 1194ի վերջերին՝ 72ամեայ, կաթողիկոս է օծուել եւ 1203ի Մարտի 6 մահացել է 81ամեայ հասակում, տե՛ս Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ ամցեքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը՝ յարակից ազգային պարագաներով պատմուած. Գրեց Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան. Նախկին պատրիարք Ա. հատոր, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2001, § 1039՝ էջ 1767, § 1071՝ էջ 1820 (այսուհետեւ՝ Ազգապատում, Ա.):

²⁶ Միջնադարեան հայկական դիմանկարային արուեստի հետազօտման որոշակի քայլեր արուած են (հմտ. Հայկական մանրանկարչութիւն. Դիմանկարներ, Կազմեց, առաջարկներ եւ ծանօթագրութիւնները գրեց Աստղիկ Գէորգեան, Երեւան, 1982), սակայն նկարի եւ նկարում անհատի ժամանակակցութեան, նկարողի վարպետութեան եւ նկարում անհատի դէմքի ճշգրիտ-վաւերական պատկերման հարցերը դեռեւս խիստ կարօտ են մանրազնիւ քննութեան:

Գարեգին Յովսէփեանն այս «ձեռագիրն ծագումը մինչեւ ԺԲ. դարի կէսերը ընդունելի» է համարել, իսկ նկարագրողումը գնահատել է որպէս «կիլիկեան արուեստի վաղագոյն շրջանի գործ, բայց Արեւելեան Հայաստանին բնորոշիչ գծերով» եւ բիւզանդական աւելցումներով տարրերի ազդեցութեան սկսուող արտայայտութեամբ²⁷: «Զօնի խմբանկարի» Գ. Յովսէփեանի նկարագրութիւնն-գնահատման մի հատուածը հաւասարաչափ վերաբերելի է նաեւ մեր պատմադրական նկարին. «Ստացող Մատթէոսը գլուխը թեքած մատուցանում է իր Աւետարանը Յիսուսին, իսկ Սա Ալով օրհնում է նուիրատուին: Մատթէոսի կեցուածքը, Աւետարանը թեքումը, դէմքի արտայայտութիւնը, բարեձեւ մօրուքը, Աւետարանի շնորհալի մագլխի թեքումը, դէմքի արտայայտութիւնը, բոլորը իրար լրացնող ներդաշնակութիւն եւ տուեցումը, հազուադէպ իր ծալքաւորումներով, բոլորը իրար լրացնող ներդաշնակութիւն եւ տուեցումը, համաչափութիւնն եւ նրա կերպարանաւորութեան (Figur), որ արուեստագէտի ունակութեան ապացոյցն է որպէս ինքնուրոյն ստեղծագործութիւնն եւ ո՛չ սովորական աւանդական ընդօրինակութիւն (Schablonne)»²⁸:

Ն. եպս. Պողարեանն այս ձեռագիրը հարցականով թուագրել է «ԺԲ. դար?»²⁹, իսկ Բ. Նարեկին եւ իր գործակիցներին արժէքաւոր աշխատութեան «Թէոդորոսի Աւետարանը եւ Հռոմկլայի ու Սկեւռայի դպրոցները»³⁰ գլուխն ամբողջովին նուիրուած է այս Աւետարանին. այստեղ, Հիմնուելով Հռոմկլայում եւ Սկեւռայում 1166-1197 թթ. գրուած 10 ձեռագրի՝ Ս. Տէր-Ներսիսեանի կազմած ցանկի³¹ վրայ, Թէոդորոսի նկարները եւ նրանց ձեւաւորման տարրերն աւելի մօտ են համարում Սկեւռայում 1173 թ. գրուած եւ ծաղկուած ՄՄ Հ՞Բ 1568 Նարեկի «փոքր» նկարներին, քան՝ նոյն տեղում 1193 թ. գրուած եւ նկարուած՝ Վենետիկի Մխիթարեանց Հ՞Բ 1635/125 Աւետարանի³² «մեծ» պատկերներին, ըստ որի եւ ձեռագիրը թուագրում են 1170ականներով կամ ԺԲ. դ. երկրորդ կէսով³³:

²⁷ Գարեգին Յովսէփեան, Թէոդորոս գրիչ եւ նկարիչ. Նիսիւր եւ ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի պատմութեան, հտ. Բ., Երեւան, 1987, էջ 228-32, մասնատրապէս՝ էջ 229-30:

²⁸ Նոյն տեղում, էջ 232:

²⁹ Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. 2. Կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան. Երուսաղէմ, տպ. Ս. Յակոբեանց, 1972, էջ 146-50. այստեղ կայ Մատթէոս ասետարանի, Մարկոսի սկզբնաթերթի եւ Զօնի պատկերների սեւ-սպիտակ վերարտադրութիւնը: Զեռագրի 224ր էջի յիշատակագրութեան հիման վրայ Պողարեանը ստացող Մատթէոս կոնստանդնուպոլիսում գրուած էր, որպէսզի, որպէսզի, որպէսզի Ս. Յովսէփեանին, որ վրիպմամբ եւ ենթադրաբար գրիչ էր համարել ծաղկող Թէոդորոսին:

³⁰ Armenian Art Treasures of Jerusalem, Edited by Bezael Narkiss, In collaboration with Michael E. Stone, Historical survey by Avedis K. Sanjian, Managing editor: Alexander Peli, Massada Press, Jerusalem, 1979, p. 41-5. էջ 43-5՝ նկ. 57-60. վերարտադրութիւն Ղուկասի սկզբնաթերթ (1142q), Լճնայում (288p), Յովհաննէս եւ Պրոխորոս (235p), եւ «Իսկարեբը» ու «Թարութիւն Տեառն Աստուծոյ» (88p) մանրանկարների: Տե՛ս նաեւ Երուսաղէմի հայոց պատրիարքարանի գանձերը, Պատրաստեց Արքայ Մխիթարեան, Երուսաղէմ, 1969, էջ 38 եւ նկ. 4²:

³¹ Armenian Manuscripts in The Freer Gallery of art (with 100 plates), By Sirarpie Der Nersessian, Washington, 1963, p. 10-17.

³² Նկարագրութիւնը տե՛ս Մայր ցուցակ հաղորդեց ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի վեճեւտիկ, հ. Ա., Թորիկեց Հ. Բ. Վ. Սարգիսեան՝ Մխիթարեան ուստե՛ն, Վեճեւտիկ - Սուրբ Ղազար, ԲՅԿԳ - 1914, էջ 549-60. նկարագրողումը տե՛ս Sirarpie Der Nersessian, Manuscripts armeniens illustres des XIIe, XIIIe et XIVe siècles de la Bibliothèque des Pères Mkhitharistes de Venise, Paris, E. de Boccard, 1937, pl. XVI-XXX.

³³ Տե՛ս B. Narkiss, p. 43, 48. Այս մոյմ ձեռագրերի նորագոյն ըմբռնութիւնը եւ նկարագրողութիւնները՝ հիմնականում սեւ-սպիտակ եղանակով հրապարակումը տե՛ս Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia, from

ինքնին յայտնի է, որ միջնադարեան մեր գրչութեան օջախները միշտ, առանձնապէս՝ խաղաղ ժամանակաշրջաններում, սերտ կապեր են ունեցել անգամ ժամանակի համար բաւական հեռավոր տարածութիւնների վրայ՝ բուն Հայաստանի եւ Կիլիկիայի վանքերի միջեւ եղել է աշխոյժ երթեւեկ, որը, բնականաբար, առաւել յաճախադէպ է եղել միմեանց աւելի մօտ գտնուող կիլիկեան կենտրոնների միջեւ (սրա ցայտուն դրսեւորումը տեսնելու հնք նաեւ մեր Ստեփանոս Տիրացու եպիսկոպոսի գործած վայրերի օրինակով): Այստեղ առաւել ուշագրաւն այն փաստն է, որ իրարից լիովին անկախ նկատուել է Երուսաղէմի Հ՞ր 1796 Աւետարանի եւ մեր Հ՞ր 2098 պատառիկի ծաղկման մերձաւորութիւնը 1173ի Սկեւռայի (Ներսէս Լամբրոնացու) Նարեկի նկարազարդման հետ: Սա նշանակում է, որ անթուական առաջին երկուսի 1170ականներով մօտաւոր թուագրումն իրաւացի է: Երուսաղէմի Աւետարանի գրչութեան վայրն անյայտ է, Նարեկինը եւ մեր պատառիկինը՝ յայտնի (Սկեւռա եւ Բարսղի անապատ). առաջինի եւ երրորդի մէջ եղած «Ընծայում» եւ «Ձեռնադրութիւն» նկարներն աւելի շատ ընդհանուր տարրեր ունեն, քան՝ Աւետարանի եւ Նարեկի նկարազարդումներն ընդհանրապէս: Այսուհանդերձ, չենք պնդում, թէ Աւետարանը կարող է գրուած լինել պատառիկի գրչութեան վայր Բարսղի անապատում. իր ստեղծման ժամանակաշրջանի եւ միջավայրի համեմատ՝ այդպիսի գրչութիւն եւ նկարազարդում կարող էր արուել Կիլիկեան որեւէ վանքում:

ԾԱՂԿՈՂԸ. գրչութեան անթուական յիշատակարանում ծաղկողի անունը չկայ, սակայն, ըստ Օ. Բարաղամեանի նկարազարդութեան՝ ձեռագրի թէ՛ գրչութիւնը եւ թէ՛ ծաղկումն արուած են «արուեստին բովանդակ նրբութեամբն ու ճարտարութեամբ». ծայրէծայր ճոխ գրուած եւ նոյն կերպ նկարազարդուած ձեռագրի մէջ ծաղկողի անունն յիշատակուած չլինելն առաւել քան հաւանական է դարձնում այն ենթադրութիւնը, թէ նա նոյն ինքը գրիչն է, մեր դէպքում՝ Յովհաննէսը: Ըստ այսմ եւ մեր պատառիկով հայկական գեղանկարչութեան պատմութեան մէջ, իր ապրած տեղով եւ ժամանակով հանդերձ՝ Սեւ լեռան Բարսղի անապատ, շուրջ 1170 թ., յայտնի է դառնում անունը եւս մի բարձրարժեք ծաղկողի՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, որի նկարածին նոյնպէս կարող է վերաբերուել Գ. Յովսէփեանի միւս գնահատականը. «Պատկերի ամբողջութիւնը համարում ենք համաչափ եւ գեղարուեստական՝ մանրանկարչական իմաստով, առանց հեռանկարի հասկացողութեան, որով այս Թէոդորոսը պէտք է համարել կիլիկեան նախնական շրջանի լաւագոյն արուեստագէտներից մէկը»³⁴:

ԳՐԶՈՒԹԵԱՆ ՎԱՅՐ Բարսղի կամ Բարսեղեանց անապատի անուան ստուգաբանութեան հարցում մեծանուն Ալիշանը բաւական զգոյշ է եղել. «Բարսեղեանց մենաստանն կամ անապատ՝ թուի մի ի գլխաւոր վանորէից, յանուն մեծ հայրապետին թէ այլոյ՝ ոչ գիտեմ»³⁵. սակայն, նոյն Բարսղի անապատը «Կիլիկիայում, Սեւ լեռներում, Ճկեր գաւա-

to Twelfth to the Fourteenth Century, *Sirarpie Der Nersessian*, jointly prepared for publication with *Silvia Agemian*, with an Introduction by *Annemarie Weyl Carr*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D. C., 1993, Volume I, p. 1-36 ("The Twelfth Century: Drazark, Hromkla and Skevra"), Volume II, III. 5-6, 14-5, 21-4, 28-33, 54-65.

³⁴ Գ. Յովսէփեան, *Աշխ. էջ 232*:

³⁵ Սիրուան. Համագրութիւն Ռայկական Կիլիկիոյ եւ Լեռն մեծագործ, Հաւաքեալ ի Հ. Ղեոնդեայ վ. Մ. Այլի-

ռում» տեղադրող նորօրեայ մի Հրատարակութիւն ունի աւելի վստահ մեկնաբանութիւն՝ «Անունը կապուած է Բարսեղ կաթողիկոսի անուան հետ» (ՏԲ, Ա., էջ 635): Թէեւ Կիլիկիա տեղափոխուած Հայութեան ազգային-եկեղեցական կեանքի կանոնաւորման ուղղութեամբ Բարսեղ Ա. Անեցու (1105-1113, աթոռակից՝ 1081ից) ձեռնարկած քայլերը Հանրայայտ են³⁶, սակայն աւելի Հաւանական է, որ միաբանութիւնն առաջնորդուելիս լինէր Ս. Բարսեղ Կեսարացու վանական կանոնադրութեամբ, որով եւ ստացած լինէր իր «Բարսղի» կամ «Բասեղեանց» անունը:

Այս վանքին վերաբերող առաջին Հաղորդման հեղինակը Մատթէոս ՈւռՀայեցին է. «Իսկ ի թուականութեան Հայոց ՇԿԳ (1114)... եղեւ զի ի Սեաւ լեռուն, անուանի յանապատն՝ որ կոչի Բարսեղեանց, էին ժողովեալ եկեղեցօրհնէքն սրբաանեալ կրօնաւորք եւ վարդապետք Հայոց, եւ կային ի պաշտօնն Աստուծոյ. անկաւ եկեղեցին ի վերայ նոցա, եւ երեսուն կրօնաւոր եւ երկու վարդապետ կատարեցան ի ներքոյ նորա, որ կան մինչեւ ցայսօր»³⁷:

Միայն այս տեղեկութիւնը նկատելով, նորերս կարծել են, թէ «1114 թ. տեղի ունեցած երկրաշարժից վանքը Հիմնովին կործանուել է եւ այլեւս չի վերականգնուել» (ՏԲ, Ա., էջ 635): Սակայն, թէ՛ նորայայտ պատառիկի գոյութիւնը (ցոյց է տալիս, որ Բարսղի անապատում կեանքը շարունակուել է նաեւ նոյն ժ. դարի երկրորդ կէսին) եւ թէ՛ նախապէս յայտնի տեղեկութիւնները վկայում են, որ վանքը վերաշինուել է եւ Հետագայում գործել, այսինքն՝ ՈւռՀայեցու «կան մինչեւ ցայսօր» խօսքով պէտք էր Հասկանալ մինչեւ իր ժամանակագրութիւնը գրելու Հանրայայտ վերջին տարին՝ 1136 թ.:

Այսպէս. յայտնապէս ՈւռՀայեցուց առնելով, նրա տեղեկութիւնը երկրորդել է նաեւ Ժէ. դարի սկզբի ժամանակագիր Յակոբ Սսեցին. «Ի ՇԿԲ (1113)... ի Սեաւ լեռուն՝ անուանի յանապատն Բարսեղեանց էին ժողովեալ յեկեղեցին կրօնաւորք եւ վարդապետք Հայոց ի պաշտօնն. եւ անկաւ յեկեղեցին, եւ Լ (30) կրօնաւոր եւ Բ (2) վարդապետ կատարեցան ի ներքեւն...»³⁸:

շան՝ յոխտէն Մխիթարայ, Վննետիկ - Ս. Ղազար, 1885, էջ 407 (այսուհետեւ՝ Միստամ):

³⁶ Տե՛ս Ազգապատում, Ա. § 904-15, էջ 1536-60. Դմմտ. էջ 1561-76:

³⁷ Մատթէոս ՈւռՀայեցի, Ժամանակագրութիւն, Բ. տպագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 330, 333. Դմմտ. Մմբատայ Մպարապետի Տարեգիրք, ի Վննետիկ - Ս. Ղազար, 1956, էջ 143: Վանքին վերաբերող տեղեկութիւնների մի մասը տե՛ս Միստամ, էջ 407. Անտե՛ Կիլիկիայի վանքերը, Գրեք Դկտր. Լ. Լ. Ոսկեան՝ Մխիթ. յոխտէն, Վիեննա, 1957, էջ 133-4: Լ. Տաճատ Եարտըմեան, Քեսուռի Կարմիր վանքը, Վննետիկ - Ս. Ղազար, 1976. գիրքը թէւս ունի «Սեւ լեռան վանքերը» խորագրով գլուխ (էջ 25-9), քայց այստեղ Բարսղի վանքին վերաբերող մոր փաստեր չկան:

³⁸ Վննետիկի Մխիթարեանց ձեռ. Լ^թ 1318, 41ա: Այս աղբիւրն Ղ. Ալիշանին մատչելի է դարձել «Միստամ»-ի տպագրութեան աւարտի օրերին: Նրա մասին գրել է. «Անանու մնալ... Տեղիմակ, այլ միայն վկայէ զանձնէ լի՛նէլ երէց Երեքխորան եկեղեցւոյ Ստյ՝ ի կէս Ժէ. դարուն... Ժամանակագիր Կիլիկիոյ կոչեցի զսա ի Յաւելուան» (Միստամ, էջ ԺԱ.). եւ «Ժամանակագիր Կիլիկիոյ» կամ «Ժամանակագիր մեր» բնորոշումներով մոր հաղորդումների վկայակոչումներ ու գործածութիւն ունի գրքի բուն շարադրանքի միայն վերջին էջերում (517, 520, 521), իսկ 19 մեծադիր էջ բռնող «Յաւելում» եւ ուղղագրութիւնը: Մատուածի առնուազն 90 տոկոսն այս ժամանակագրի հաղորդումների վերադարձութիւնն է: Այս գործի հեղինակի Յակոբ Սսեցի անունը մեզը ենք պարզել (Ռիմնատրելու ենք առանձին յօդուածով), միաժամանակ՝ մոր երկի բնագիրը պատրաստում ենք հրատարակութեան:

Աւելին, նոյն Յակոբ Սսեցին ունի նաեւ առայժմ անյայտ աղբիւրից քաղած յաւելեալ երկրորդ Հաղորդումը. «Եւ եղեւ ի ՉԺԸ (1269) ամին... շարժ ի Սեւ լեռն եւ ի դղեակն Սարվանդոյ քարն, եւ Դեղնքարն, եւ ի Համուսն եւ ի վանորայքն. եւ սպան զբազումս՝ մեծամեծք եւ փոքունք, եւ փոյց զբազում շինուածս: Եւ փլաւ Բարսեղենց յանապատին եկեղեցին ի ժամ օծմանն, որ նոր կու օծէին, եւ մնաց ի ներքեւն Բ. (2) վարդապետ, Բ. (2) եպիսկոպոսք եւ Մ. (50) կրօնաւորք»³⁹:

Այդուհետեւ յայտնի է, որ Եգիպտոսի մամլուկներին արշաւանքներից Հալածուելով, Կիլիկեան Տաւրոս կամ Սեւ լեռների Բարսղի վանքի միաբանութիւնը 1307 թ. տեղափոխուել է եւ, սկզբնապէս Հաստատուելով Ճենովայում, Իտալիայում Հիմնադրել է «յայսկոյս ծովու» (citra mare) կենցաղավարող «Հայ Բարսեղեանների» բազմաճիւղ եւ բազմամարդ կաթոլիկ միաբանութիւնը, որին միաւորուել են նաեւ Իտալիայի «Հայոց տները» եւ որը, 1356 թ. պապական պաշտօնական ճանաչում ստանալուց⁴⁰ եւ Ս. Օգոստինոսի վանական կանոնադրութիւնն ընդունելուց յետոյ, գոյատեւել է մինչեւ 1650 թ.⁴¹ (Հիմնականում ծագումով կիլիկեցի այս վանականները միշտ աշխոյժ եւ սերտ կապ են ունեցել իրենց Հայրենիքի հետ):

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏԻՐԱՅՈՒ. Յայտնի է, որ Յովհաննու Հանգստի («Էր ընդ եղբարս» ազօթքի) Ներսէս Համբրոնացու (1153-1198) մեկնութիւնը գրուել է «ի խնդրոյ Ստեփանոսի վարդապետի Յակովբէլոյ, ի Ներսիսէ աշակերտէ իւր եւ Հոգեւոր որդեկէ»⁴². «Ներսէս ինքզինքը Ստեփանոս Յակոբցի վարդապետին «Հոգեւոր որդին» կը կոչէ, որ Ներսէս ԾնորՀալոյ «դրան սարկաւազն էր. կը յիշուի 1173-1175 տարիներուն... Առանց տարակուսի նոյն են այս երկու Ստեփանոսները, ի մանկութենէ սնած եւ աճած Հռոմկլայի մէջ» (Ակին. 21-2): Այս նոյնացումն առնուած է Գարեգին Կաթ. Յովսէփեանից, որ իրեն յայտնի նիւթի Հիման վրայ իր կազմած ժողովածուի անուանացանկի մէջ գրել է. «Ստեփանոս վ. Յակոբեցի, օգնող գրչի, «դրան սարկաւազ Ներսիսի Հայրապետի, 1173 թ., 1179 թ., 1193 թ., Հռոմկլայում, նաեւ Սկեւռայո՞ւմ»⁴³:

³⁹ Վենետիկի Մխիթարեանց ձեռ. Հ^թ 1318, 96ա. «եկեղեցիս... Աոր կու օծէին» խօսքից կարող է թուալ, որ գործ ունենը նախորդ հաղորդման ժամանակագրօրէն սխալ տեղ դրուած եւ աղաւաղ տարբերակի հետ, սակայն զոհուածների տարբեր քանակը՝ «Բ. (2) վարդապետ, Բ. (2) եպիսկոպոսք եւ Մ. (50) կրօնաւորք», փարատում է այս կասկածը եւ ենթադրել տալիս, որ խօսքը ցուցէ գոյութիւն ունեցող մայր եկեղեցու կողքին կառուցուած օժանդակ մի այլ եկեղեցու օծման մասին է:

⁴⁰ S^{tu} Pontificia Commissio ad redigendum codicem iuris canonici orientalis. Fontes. Series III, Volumen X.-Acta Innocentii PP. VI (1352-1362). E regestis Vaticanis, alisque fontibus collegit Alosius L. Tautu, Romae, 1951, p. 140-4:

⁴¹ S^{tu} Marc-Antoine van den Oudenrijn, Les Constitutions des Frères Arméniens de Saint Basile en Italia.-Orientalia Christiana Analecta 126, Roma, 1940, էջ 7-10, հմմտ. Վ. Ինգլիզեան, Հայ Բարսեղեանց միաբանութիւն յիտալիայ եւ անոնց սահմանադրութիւնը՝ ըստ Մ. Ա. վ. Պ. Ուղեւորիյի.-«Հանդէս ամսօրեայ», 1948, էջ 426-34:

⁴² S^{tu} Հ. Ներսէս վ. Ակինեան, Ներսէս Համբրոնացի. արքեպիսկոպոս Տարսոնի, Կեանքն եւ գրական փաստակները, հանդերձ ազգաբանութեամբ Պահլաւունաց եւ Համբրոնի Հեթմեանց, Ներսէս Համբրոնացու ծննդեան 800երորդ տարեդարձի առթիւ, Վիեննա, 1956, էջ 155 (այսուհետեւ շարադրանքի մէջ յղելու ենք «Ակին» համառօտմամբ եւ էջահամարով):

⁴³ Գարեգին Ա. կաթողիկոս [Յովսէփեան], Յիշատակարանք ձեռագրաց. Հատոր Ա. (Ե. դարից մինչեւ

ստուած» Ս. Յակոբ վանքն էր, որ Հիմնուել է ԺԱ. դարում եւ գործել մինչեւ 1915 թ.⁴⁷։
 Գուցէ զուտ սրամաքանութեան վրայ Հիմնուած ենթադրութիւն է, բայց նաեւ հնարա-
 ւամենահաւանականն է։ «Սարկաւազ» նշանակում է ընդհանրապէս «սպասաւոր եկե-
 ղոյ, որ անընդմիջապէս սպաս տանի քահանայի կամ եպիսկոպոսի, մանաւանդ ի սուրբ
 ատարագին» (ՆՀԲ, Բ., 700գ), ուստի Ստեփանոսի «ԴՐԱՆ ՍԱՐԿԱՒԱԳ» պաշտօնը, որն
 անհաշիւ հանդերձ, նա «վարդապետ», «աստուածաբանական վարդապետ» կամ «ար-
 քանական վարդապետ» էր, կարող է նշանակել՝ կաթողիկոսարանի ծխա-պաշտամունքա-
 ւոր ընդ որ խնդիրների պատասխանատու (երեւի սարկաւազութիւն էր անում նաեւ կաթո-
 վոսի մատուցած պատարագների ժամանակ)։

Միաժամանակ, քանի որ այսօր իսկ որեւէ եկեղեցու քահանայի սպասաւորող սարկա-
 ղին խօսակցական լեզուում գրեթէ միշտ կոչում են «տիրացու» («սարկաւազ» խիստ
 ուղղադէպ), ապա՝ գրաւոր խօսքում «դրան սարկաւազ» կոչուած Ստեփանոս վարդապե-
 լին կաթողիկոսարանի առօրեայում ամենայն հաւանականութեամբ անուանել են «Տիրա-
 ւա Ստեփանոս վարդապետ», եւ այս «Տիրացու» մականուն-պատուանունը գործածուել է
 նաեւ նրա եպիսկոպոսացումից յետոյ, որովհետեւ նա ոչ թէ սովորական, այլ՝ կենդանու-
 րան օրօք իսկ սրբադործուած Շնորհալի կաթողիկոսի «ՏԻՐԱՅՈՒՆ»⁴⁸ էր։ Ըստ այսմ՝
 լավ է Յակովբեցուն Աճառեանի տուած բնորոշումը՝ «տիրացու եւ ապա վարդապետ»
 (ՆՀԲ, Դ. 617), որովհետեւ նա վարդապետ եւ Տիրացու է եղել միաժամանակ։

Այժմ կարգով ներկայացնենք եւ մեկնաբանենք յայտնի բոլոր հաղորդումները, որոնք
 նաեւ որոշ չափով պատկերում են ժամանակի այս նշանաւոր գործիչի կեանքի
 ընթացիկութեան դրուագները։ Հետագայ անհարկի կրկնութիւններից խուսափելու հա-
 ար նախ թուարկենք Լամբրոնացու կեանքի սկզբնական շրջանի Հիմնական թուականնե-
 ր. 16ամեայ՝ 1168ին Հռոմիկայում քահանայացել է, որոշ ժամանակ մնացել այնտեղ, ա-
 յա՝ գնացել Սեւ լեռան վանքերը, այնտեղից 1172ին վերադարձել Լամբրոն, Շնորհալու-
 ւոցից (1173 թ. Օգոստոս) եւ Գրիգոր Տղայի օծումից (Սեպտեմբեր) յետոյ, «Հաւանօրէն
 74ի սկիզբները» գնացել է Հռոմիկայ, ուր «գիտուն վարդապետներու... քով... քննեալ
 եղեկացաւ Հին եւ Նոր կտակարանաց իմաստից», 1175ին յիշատակուել է «տիեզերական
 վարդապետ» բնորոշումով, նոյն ժամանակ եպիսկոպոս է օծուել «Իբրեւ արքեպիսկոպոս
 արտոնի թեմի» (Ակին. 11-22)։ Իրօք, 1175ին Լամբրոնացին գրել է, որ Կիւրեղ Աղեք-
 անդրացու Պարապմանց գիրքն ինքը կարդացել է՝ երբ «ի վարժումն իմաստից» էր (Յիշ-
 459), այսինքն՝ այդ ժամանակ նրա ուսումնառութիւնն աւարտուած էր, իսկ 1176ին
 որդէն էր «վարժեալ եւ յարգուն հասեալ» (Յիշ-ք, 406)։

Յովհաննու Հանգստի վերն ակնարկուած մեկնութեան սկսուածքը հետեւեալն է. «Գիր
 յոյ պատուականութեանդ միանգամ եւ երկիցս, հա՛յր սուրբ, եհաս առ իս՝ փութացու-

⁴⁷ Մանրամասները տես Կիրիկիայի վանքերը, Գրեց Դկտր. Հ. Հ. Ոսկեան՝ Մխիթ. ուխտէն, Վիեննա, 1957, 260-1: Հմտ. ՏԲ, Գ. էջ 314:

⁴⁸ Յիշեմք նաեւ, որ «տիրացու» հասարակ բառը, ինչպէս եւ «վանական»-ը, «իշխան»-ը եւ այլն, այդ եւ հետա-
 դարերում գործածուած էր որպէս յատուկ՝ անձնանուն, առանց եւս՝ վերջին դարերում ստացած ծաղրա-հեց-
 ական իմաստը չունէր։

ցանոց առ ի խնդիր քննութեան...» (Ակին. 155)⁴⁹, ապա՝ «Որ ամենայնիւ ես ճշմարտապէս
եւ իմաստասէր, մինչ զի ոչ քոյովդ բաւականացեալ, այլ եւ զմեզ ձգեցեր Հաւանութեանս
թեամբս ի յանդգութիւն, ո՛վ Հայր պատուական Ստեփանոս, զորոյ ի գլուխ ած շնորհ
Աստուծոյ՝ զխնդրելիս, ի ձեռն տառապեալս գործարանի, ի փառս իւր եւ ի վայելս քու
Հաւատոց եւ ճշմարիտ առ աստուածաբանս սիրոյ... փութացեալ միայն Հնազանդութեամբ
որդեականս Հպատակութեամբ՝ պատճառ նիւթեալ իմաստնոյդ՝ առ եւ սորին իմաստ
թիւն բարձրանալ»:

Ալիշանը կարծում է, որ սա «Հարկ է մի յառաջին երկանց վաղահաս մտացն լինել, զ
լուկ Ներսէս կոչէ զինքն եւ գորովանօք բարբառի առ դաստիարակն եւ բազում պատուա
որ եւ թուի գոյ մի ի նշանաւոր վարդապետաց ժամանակին վանահայր» (Սիսուան, 89)
Ըստ այսմ, թէեւ Գ. Յովսէփեանը բնագրային-յիշատակարանման այս հատուածը դրել է
Յովհաննու Յայտնութեան թարգմանութեան 1179 թ. յիշատակարանից յետոյ (Յիշ-ք
481-2), բայց Հանգստի Համբրոնացու մեկնութեան գրութեւն ժամանակը պէտք է մօտ լին
նրա ուսումնառութեան վերջերին՝ 1172ին:

Գրիգոր եպիսկոպոս (ապագայ կաթողիկոս) Ապիրատն իր հորեղբայր Ներսէս Շնորհա
լուց նուէր է ստացել Սեբաստիայում 1066 թ. գրուած մի Աւետարան, որ «Ես» տէր Գրիգոր
րիս, ծառա ծառայից Գրիստոսի, եղբարորդի տեառն Ներսիսի կաթողիկոսի Հայոց եւ որդի
Զաւրավարի, ետու վերջստին նոր⁵⁰/ոգել արտաքուստ կուսէ զաստուածաին Աւետարանս
գեղեցիկ մետաքսէիւք եւ ակամ[բ]ք պատուականաւք, ընդելուզեալ ի մարգարտոյ մեծա
գնոյ, ի ձեռն աստուածաբանական վարդապետի Ստեփանոսի՝ դրամ սարկաւագ
տեառն իմում, որ եւ վասն անմոլար ճանաչելոյ կոչի սա Յակոբցի⁵¹, ի յիշտակ ինձ եւ
ծնողաց իմոց, նախ եւ առաջին հոգեւոր տեառն իմոյ Ներսէսի կաթողիկոսի, որ եւ զսոյ
իսկ գԱւետարանս շնորհաց ինձ ի զբաւսանս եւ ի խրախմանութիւնս հոգեւոր, այստ
գուարճանալ եւ մի՛ պատրանաւք անցաւոր կենցաղոյս» (Յիշ-ք, 575-6)⁵²:

Թէեւ յիշատակարանն անթուական է, սակայն ակնյայտ է, որ Ապիրատն Աւետարան
ստացել է Շնորհալու կաթողիկոսութեան տարիներին, 1166-73 թթ. ընթացքում՝ «եբր նա
կաթողիկոս էր, աւելի հաւանական վերջին տարիներին» (Յիշ-ք 576), կազմը Ստեփանոս

⁴⁹ Հմտ. ճան Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հատոր 5
Պատմագիրք Հայոց - Կանոնագիրք, Գրիգոր Նարեկացի - Ներսէս Օմորոհայի, Ներսէս Լամբրոնացի - Աղօթա
գիրք, Յօրինեց Հ. Սահակ վ. Մեմենմեան՝ Մխիթարեան ուխտէն, Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1996, էջ 930, 998, 1009
Նոյն կազմողի՝ հտ. 2. (Պատմագիրք Հայոց - Կանոնագիրք, Գրիգոր Նարեկացի - Ներսէս Օմորոհայի, Ներսէ
Լամբրոնացի - Աղօթագիրք, Վենետիկ, 1996) այսուհետեւ շարադրանքի մէջ եւ փակագծեալ յղելու ենք «Վնտ
2» ձեւով. յիշատակելու ենք ճան հտ. 1: (Տօնապատճառ - Ժողովածոյ, Մատենագիրք Հայոց. Վենետիկ, 1996)

⁵⁰ Միմէ եւ այստեղ ուղղագիծ երկաթագիր, շարունակութիւնը՝ բոլորգիր:

⁵¹ Ապագայ կաթողիկոսն ըստ երեւոյթիմ այլաբանել է. «Յակոբցի» է, որովհետեւ, Յակոբ անուանով առա
քեպաների մեան, Գրիստոսի հաւատի եւ ուսմունքի մէջ անմոլար-անշեղ է:

⁵² ՄՄ ձեռ. 2^ա 311, 217բ. ձեռագրիս բոլոր յիշատակարանները, մանրամասն ծանօթութիւններով, տե՛ս
Յիշ-ք. 247-50, 411-2, 575-80, 581-6. ճրանք քննութիւնը տե՛ս Գարեգին Յովսէփեան, Նախնեանց յիշատակներ
Նիւթեր եւ ուսումնասիրութիւններ հայ արուեստի պատմութեան, հտ. Ա., Երեւան, 1983, էջ 64-81. հմտ. Հ. Ն. Վ.
Ակինեան, Սկեւոյի Աւետարանը 1197 թուականէն Լվովի հայ արքեպիսկոպոսարանի գրադարանին մէ
վինճա, 1930, էջ 22:

որեցու ձեռքով զարգարել է տուել դրանից յետոյ եւ 1194 թ. առաջ՝ երբ այն նուիրել ամբրոնի եւ Պապեռոնի տէր Բակուրան իշխանին (Յիշ-ք, 581-6). Յովսէփեանը յիշատարանը դրել է 1193 թ. ներքոյ, բայց գրեթէ վստահ ենք, որ նորոգում-վերակազմումը եղել է Շնորհալու կաթողիկոսութեան տարիներին. ըստ շարադրանքի՝ Ստեփանոսը ան սարկաւազ» է, ոչ թէ՝ «էր», ինչպէս կայ յաջորդ յիշատակութեան մէջ:

Քրիզոր գրելը 1173 թ.՝ Շնորհալու օրօք սկսելով եւ նրա մահից (Օգոստոս) յետոյ անցնելով, նոյն Շնորհալու սպասաւոր Կոստանդին քահանայի համար Սկեւռայում գրել Աւետարան, ուր խնդրել է յիշել. «զայնոսիկ, որք աւժանդակ եղեն գրչիս ի գրութիւնս, մանաւանդ զարդիւնակամ վարդապետն զՍտեփաննոս, որ դրամ սարկաւազն էր զսիսի հայրապետի» (Յիշ-ք, 446)⁵³: Նկատենք՝ այս ժամանակ Լամբրոնացին եւս լուսարում էր, ուր նոյն Գրիգոր Մլիճեցիին նրա համար գրել եւ ծաղկել է ՄՄ Հ՞Բ 1568 թրայայտ նաբեկը:

Դ. Յովսէփեանը կարծում է, որ այս Ստեփանոսը «ամենայն հաւանականութեամբ... է ներսէս Շնորհալու կողմից՝ իր կեանքի վերջին տարիներին՝ միութեան խնդրի առդէպի Արեւելք ուղարկուած Ստեփանոս վարդապետի հետ» (Յիշ-ք, 577)⁵⁴: Այս ենթադրութեանն աւելացնենք նաեւ մերը. շատ հաւանական է, որ այս նոյն Ստեփանոսի ժողովով գրուած լինի Շնորհալու հետեւեալ գործը. «Մեկնութիւն Դաւթի Ֆիլիսոֆար ի կատարումն նորին տառի, որ վասն փորձանաց իմաստութեան, ասացեալ տեսնս սիսի Հայոց կաթողիկոսի, ի խնդրոյ ունեմն Ստեփաննոսի սիրողի իմաստութեան»⁵⁵: Երկրայացուած բոլոր հաղորդումներից իմանում ենք, որ Ստեփանոս Տիրացուն մկկայում գործել է Շնորհալու կաթողիկոսութեան տարիներին, որի վերջին՝ 1173 թականին եղել է նաեւ Սկեւռայում. այս նոյն տարում նա յիշատակում է որպէս «վարդապետ», բայց չի բացատրում, որ դրանով շեշտում է նրա «գիտնական-վարդապետ» լինելը, այսինքն՝ մինչ այդ կարող էր դեռեւս Շնորհալու ձեռքով եպիսկոպոս ձեռնադրուած լ, որից յետոյ միայն հնարաւոր էին մեր դիմանկարի վրայ առկայ մակագրութիւնները: Մեր պատահիկի մայր ձեռագրի անթուական յիշատակարանն այս ամէնին աւելացնում է, որ նոյն տարիներին նա եղել է Սեւ լեռների Բարսղի անապատում, ուր նրա անորդ եղած լինելը կարելի է համարել հաւանական ենթադրութիւն եւ աւելացնել յաջորդ հաւանական վարկածը. կաթողիկոսարանի «դրան սարկաւազ» է եղել Շնորհալու կաթողիկոսութեան ոչ ամբողջ ընթացքում, հանրայայտ գիտնականի եւ իմաստասէրի իր բաւով 1168ի շուրջ երեւի արդէն Բարսղի անապատի վանահայր էր, ուստի եւ Շնորհալուն Լամբրոնացուն Հռոմկլայից այնտեղ է ուղարկել՝ հէնց Ստեփանոս Տիրացուից ուսումնաւոր համար:

⁵³ Ըմտ. Հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ. Ե-ԺԲ. դդ., Աշխատասիրութեամբ Ա. Մ. Մաթեոսեանի, Եւ, 1988, էջ 213, Հ՞Բ 231 (պատմեւտե՝ Ե-ԺԲ. դդ.). ձեռագիրը եղել է Տիգրանակերտի Ս. Կիրակոս եկեղեցի յիշատակարանը գրաւել է՝ Թորոս աղբար, Հայաստանի ճամբորդ, Գրեց Գարեգին վ. Սրուանձտեանց, Եւ Բ.], Կ. Պոլիս, 1884, էջ 442-4:

⁵⁴ Այս դեսպանագնացութեան մասին տե՛ս Ազգապատում, Ա, § 985՝ էջ 1679, § 996՝ էջ 1697, § 997՝ էջ 1698:

⁵⁵ Վեցնտիկի Միսիթարեանց ձեռ. Հ՞Բ 728/1299 (ԺԷ. դ.), 75թ-84թ. տե՛ս Վեցնտիկ, Է., էջ 507-8:

* * *

Այդուհետև ուղիղ քառորդ դար Ստեփանոս Տիրացուի մասին որեւէ աղբիւրում յիշատակութիւն չկայ. նրա մասին վերստին, այս անգամ՝ բաւական մանրամասն պատմում է 1198 թ. գրուած մի ձեռագրի՝ ժամանակ անց գրուած ընդարձակ յիշատակարանը. Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսի հրաւերով Վասպուրականից Հռոմկլայ գնացած «Տիրացու Ստեփանոս անունով ծերունի քահանայ»ի պատուէրով՝ իր հետ նոյն Հռոմկլայ գնացած «Յակոբ անունով ճարտար ընդօրինակողը» գրել է Կաթողիկեայ թղթերի ներսէս Ծնորհալու մեկնութեան մի օրինակ, որ «կը գտնուի Մխիթարեանց մատենադարանն ի Վենետիկ»⁵⁶:

Նախ նկատենք, որ ըստ նորագոյն մի հրատարակութեան⁵⁷ ներսէս Ծնորհալին Կաթողիկեայ թղթերի մեկնութիւն չի հեղինակել, սակայն Մխիթարեանց Վենետիկի մատենադարանում կայ նրա այդ երկի վեց ամբողջական եւ մէկ մասնական, ընդհանուր հաշուով եօթ օրինակ - ա. Հ^ր 1462/1063, 1198 թ., բ. Հ^ր 656/1065, 1291-1302 թթ. գ. Հ^ր 951/1069, 1335 թ., դ. Հ^ր 1381/1087, ԺԶ. դ., ե. Հ^ր 1202/1343, 1312 թ., զ. Հ^ր 401/1348, 1720 թ., է. Հ^ր 1098/1214, ԺԴ. դ. (մասն)⁵⁸. ապա՝ Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռագրերի մէջ թուցիկի փնտրտուքով պարզել ենք եւս երկուսը⁵⁹:

Տիրացու Ստեփանոս եպիսկոպոսի համար Յակոբի գրածը վերի թուարկման առաջին պահպանուած հնագոյն ձեռագիրն է՝ Հ^ր 1462/1063, ուստի նրա նորատիպ նկարագրութիւնից (Վնտկ Զ., 607-14) քաղում ենք մեր խնդրի համար կարեւոր տեղեկութիւնները. ըստ հարկի բերելով նաեւ յիշատակարանների նախորդ հրատարակութիւնների⁶⁰ ծանոթութիւնները, իսկ քաղումներից յետոյ աշխատելու ենք պարզաբանել նրանց առթած խնդիրները եւ հարցերը: Զեռագրի արտաքին յատկանիշներն առաջնային կարեւորութիւն ունեն: Մխիթարեան միաբանութիւնն այն «1791էն առաջ ընդունած» է «Տիարպէքիւնէն», ունի 25x17,5 չափսի դեղնաւուն, հաստ եւ ամուր թղթի 276 թերթ, 30 պրակ՝ 10ական թերթով (վերջինը՝ 7)⁶¹, գրադաշտը 19x12,5 չափսի, երկսիւն, էջում 23 տող, գիրը՝ «բոլորգիր ընտիր եւ մեծ, նման երկաթագրի. շատ անգամ գիրը կը փոխուի, որովհետեւ այլեւայլ

⁵⁶ [Հ. Գարեգին վ. Զարբհանալեան], Պատմութիւն հայ հին դպրութեան (Դ-ԺԳ. դար), Բարձրագոյն դպրոցաց համար... Վենետիկ, 1932, էջ 634:

⁵⁷ Ս. Գրքի հայերէն մեկնութիւնների մատենագիտութիւն, Պատրաստեցին՝ Եղանիկ եպս. Պետրոսեան, Արմէն Տէր-Ստեփանեան, Հայաստանի Աստուածաշնչային ընկերութիւն, [Երեւան], 2002:

⁵⁸ Տե՛ս Վնտկ, Զ. 607-14, 619-20, 639-41, 725-6. Վնտկ, Է. 628-30, 661-2, 91 (ձեռագրերի կրկնակի համարներից առաջինները գոյքահամարներն են, երկրորդները՝ ցուցակները). գործի խորագիրը եւ սկզբնատողը (ըստ Հ^ր 656/1065ի)՝ «Հաւաքումն մեկնութեան եւթանցումց թղթոցն կաթողիկէից. Նախադրութիւն թղթոյն Յակովբայ - Արդարն Յակոբ էր ըստ մարմնոյ եղբայր Տեառն մերոյ...», ամջոթթիլի են նոյն թղթերի՝ Սարգիս Օմորհալու մեկնութեան հետ. հմմտ. Ս. Գրքի հայերէն մեկնութիւնների մատենագիտութիւն, էջ 103:

⁵⁹ Տե՛ս ՄՄ Ժն. Հ^ր 1407 (1596 թ.), 1ա-236ա, Հ^ր 1373 (ԺԷ դ.), 1ե-236ա:

⁶⁰ «Ստեփանոս Տիրացու եպիսկոպոս Վանայ Ս. Խաչին» խորագրով յիշատակարանն առաջին անգամ հրատարակել է Դ. Վ. Ալիշանը՝ Հյպատ, Բ., 441-3՝ յօդ. 311. այստեղից այն արտատպել են՝ Յիշ-ք, սիւն 609-14, Հ^ր 277 եւ Ժ-ԺԲ. դդ., էջ 293-5, Հ^ր 294 (վրիպմամբ՝ Մեկնութեան հեղինակ է կոչում Սարգիս Օմորհալուն):

⁶¹ Պրակահաշիւը թերի կամ սխալ է. ըստ արձանագրութեան՝ ձեռագիրը պէտք է ունենար 29x10+7=397 թերթ, ուրեմն՝ կամ մրամից պակասում է 297 - 276՝ 21 թերթ, կամ՝ պրակների թերթաքանակն անկանոն է:

գրիչներ կ'օգնեն գլխավոր Յակոբ գրչին»:

Ունի Հին նորոգում, կորսուած առաջին թերթի փոխարէն գրուել է նորը, ձեռագիրը չենք տեսել եւ չգիտենք՝ կազմն սկզբնականն է, թէ՞ հետագայի: Սկզբնատառերը եւ սկզբնատողերը սեւ (ո՛չ կարմիր) թանաքով են (հնութեան նշանակ): Շնորհալու մեկնութիւնից բացի ունի նաեւ Ս. Սարգսի Պատմութիւնը, որից առաջ՝ 254ա ունի «խաչ մը, 16x13,6 մեծութեամբ, հիւսած կանաչ եւ մանիշակագոյն ոլորուն երկգով, գրուած նոյն ոճով Հիւսուած վեց աստիճանով պատուանդանի վրայ, խաչին վերեւ կայ կիսախորանի ոճով զարդ մը: Ստորեւ գրուած է «ԶՍտեփանոս վարանեալս խորհրդի յիշողն յիշեալ//»: Նախնական եւ եզական ոճով գծագրութիւն մըն է» (Վնտկ Զ., 607):

Գրչութեան ընթացքում Յակոբ գրիչը գրել է չորս յիշատակագրութիւն. Յակոբ Տեառնեղօր թղթի մեկնութեան վերջում (45ա) «Քրիստոսին խնդրում է՝ «զարդարեա՛ր ի շուք շնորհի անմարմնոցն՝ տեսաւորեալ զսուրբ Հայրս մեր զՏէր Ստեփաննոս» (Վնտկ Զ., 613), Պետրոսի երկրորդ թղթի վերջում (123ա) խնդրում է յիշել «զմեծ գիտնական եւ զվսեմափայլ առաջնորդ» Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսին, «յորոյ աւրինակէ՞⁶² գրեցաւ գիրքս այս»։ Իսկ այս «Հոգեշահ առաքելական» մատեանի ցանկացողն է «Տէր Ստեփաննոս արդիւնատոր գիտնական, որ եւ Տիրացու յորջորջի, եւ ետ գրել ըստ Հոգւոյ որդեկի իւրոյ Յակովբա, ի պայելումն անձին եւ ի յիշատակ Հոգւոյն...» (Վնտկ Զ., 612):

272ա էջից սկսուող գլխավոր յիշատակարանի սկզբում Յակոբը նախ ըստ կարգի Սուրբ Երրորդութեանը փառաբանում է իրեն «մինչեւ ի վերջին գիծս» Հասնելու արժանացնելու համար՝ «թէպէտ եւ այլ ձեռամբ գրեալ յայլոց, որ երեւիդ ի սմա, այլ եւ զայն պատճառն ցուցից ձերում կատարեալ իմաստից ընթերցողացդ»։ Եւ փոքր անց բացատրում է՝ «Եւ ի շարագրելն իմում անդ՝ գային առ իս այլ ոմանք եւ Հոգաբարձու եղեալ առ իս՝ աւգնել կամեցեալ, գրէին եւ նոքա, որպէս եւ երեւիդ» (Վնտկ Զ., 609-10): Մի յիշատակագրութեան մէջ էլ խնդրում է յիշել «Մխիթարայ սիրելի եւ Հոգեւոր եղբաւր մերոյ... որ առիթ եղեւ մեկանիս, զի այժմ է ըստ կամաց իմ[ից]» (28ա՝ Վնտկ Զ., 614. իրեն օգնական էր տրուել, եւ պատրաստել է թանաքը):

Այս Հաղորդումները պարզում են խմբովին կամ տարբեր մարդկանց Համագործակցութեամբ ձեռագիր պատրաստելու ո՛չ եզակի, բայց հին եւ շատ ուշագրաւ փաստ-եղանակներ. եւ քանի որ խնդիրը վերաբերում է Հռոմկլայի՝ կաթողիկոսարանի գրչութեան արհեստանոցին, ապա պէտք է միայն ափսոսալ, որ նկարագրութեան մէջ մանրամասնուած չէ՝ քանի՛ այլ ձեռքի գիր կայ ձեռագրի մէջ, ամբողջական պրակնե՞ր են գրուած այլոց ձեռքով, թէ՞ միայն էջեր⁶³:

Իր պատուիրատուին բնորոշում է՝ «զպարծանս բնաւին մանկանց նոր Սիրովնի եւ գծա-

⁶² Անհատական չէ, որ սա եթէ գործի հեղինակ Ներսէս Ծմորիալու ինքնագիր չէր, ապա գոնէ գրուել էր նրա հսկողութիւն-սրբապրութեամբ, որ նշանակում է՝ վեճետիկեան այս «Ծմորիայի Ա.» ձեռագիրը եթէ պակասատր չէ, ապա բնագրի ապագայ հրատարակութիւնը կարող է հիմնուել միայն սրա վրայ:

⁶³ Առաջին դէպքում ենթադրելի էր լինելու, որ գաղափար օրինակը կազմուած չէր, եւ տարբեր գրիչներ օրինակում էին առանձին պրակներ (գրչութեան մեծ կենտրոններում կիրառուող եղանակ, որով միանգամից կարող էին գրել անհրաժեշտ քանակի մի քանի օրինակ), երկրորդ դէպքում պէտք է մտածել, որ օգնողները գրել են հիմնական գրչի հանգիստ-դադարների ընթացքում:

ղիկ եկեղեցւոյ, եւ զպսակ ամենայն գիտնական եւ վարժ վարդապետաց՝ զերեքերան-
նեանն զՏէր Ստեփանոս, մականուն Տիրացոյ», որը «մեծաւ թախանձանաւք եւ գովասա-
նական նամակաւ» Գրիգոր կաթողիկոսի կողմից «կոչեցեալ լինէր ի Կլայն, զոր Հռոմ կո-
չեն», իսկ նա «Հնազանդեալ Հոգեւոր Հրամանացն, ոչ դարձեալ ընդդէմ կամ պատճառեալ
չեն», իսկ նա «Հնազանդեալ Հոգեւոր Հրամանացն, ոչ դարձեալ ընդդէմ կամ պատճառեալ
լեացն, խլով»⁶⁴ եւ Հպատակ եղեւ վեհին եւ սիրալիր կոչողին, յուղի անկեալ պատրաստե-
ցաւ առաջիկա ճանապարհին, ընդ իւր տարեալ եւ զիս, եւ բազում աւթեւանաւք զանց ա-
րարեալ, հասաք ի բաղձալին, եւ ի տեսանելն զիրեարս՝ մոռացաք զաշխատութիւն»
(Վնտկ Զ., 610), Ստեփանոս Տիրացուն «ի լինելն» այնտեղ «ետես զգիրքս զայս եւ փա-
հագեաց, որպէս ընդդէմ ծաղկանցն՝ գործողն քաղցր եւ ախորժ ճաշակացն, սապէս եւ
հայրս իմ ըստ Հոգւոյ Հրամայեաց շարա[յ]արել ի քարտիզի զտեսիլ մաքրեցելոյն ի կրա-
կան ախտից՝ որ ի մեզ, եւ զկաթողիկէիցն թուղթ, զոր բացայայտեալ էր իմաստուն եւ
հանճարեղս (քառ մը ջմջումս)»⁶⁵ եւ զՊատմութիւն սրբոյ վկային Քրիստոսի Սարգսի զաւ-
րավարի»:

Ընդունուած եւ բնական է, որ գրիչը պատուիրատուին, այս դէպքում՝ նաեւ աշա-
կերտն ուսուցչին («Հայրս իմ ըստ Հոգւոյ») եւ փոքրաւորն իր մեծաւոր-եպիսկոպոսին
(«իմում տեսաւնս»), պէտք է որակէր գովաբանական ածականներով, սակայն Յակոբի գոր-
ծածած որակումները սովորականինք վեր են եւ չափազանց հիացական ու մեծարող. նկա-
տի ունենալով քաղմանս՝ Ստեփանոսի անուանը նախորդող մասը, նաեւ վկայակոչելով Գ.
Զարբհանելանին՝ «գովութեամբ կը յիշէ զսա նաեւ Ներսէս Լամբրոնացին, բայց յանուա-
նէ գրաւոր գործ մը չի յիշուիր Ստեփանոսի»⁶⁶, ամենահաւանականը համարում ենք այն,
որ Ստեփանոսը եղել է բնատուր տաղանդով օժտուած եւ արդիւնաշատ ուսուցիչ-մանկա-
վարժ:

Ապա՝ «Եւ զկնի աւուրց այլ ճանապարհ առաջի եղաւ իմում տեսաւնս եւ կաթողիկոսին
Հայոց, զի կոչեցեալ եղեն»⁶⁷ ի Լեւոնին, որ յայժմ զվաղընջուցն ի մերմէ ազգէս եւ զընկե-
ցեալն յերեսաց տեսողէն զԹագաւորականն, զոր ունէին Հայք, սա միայն ստացաւ զաւ-
գոստոսական եւ զծիրանափայլ պատմութեանն եւ ընկալաւ աւծումն, որպէս զմեծն Տրդատ,
կամակցութեամբ արիական ազգին յունաց»⁶⁸, բերեալ նմա նշան զխաչանիչ թագն»:

⁶⁴ Հյպտմ. Բ. 441. ծ. 5՝ «Այսպէս գրուած էր՝ վանցի արտասանութեամբ, փոխանակ Ռյու գրելոյ»:

⁶⁵ Հյպտմ. Բ. 441. ծ. 6՝ «Պակասի անունն, որ է Ս. Ներսէս Ծմորհայի, մոյմ իմքն է եւ յիշեալ Ս. Սարգսի
պատմութեան հեղինակն»:

⁶⁶ Հ. Գ. Վ. Զարբհանելան, Նշ. աշխ., էջ 702:

⁶⁷ Հյպտմ. Բ. 442. ծ. 1՝ «Ի Հոռոմկայէ կոչուեցան յարքունիս Լեւոնի Ա.՝ Ռմմոս.՝ Սիսուան, էջ 471. թագադրու-
թեան հանդէսին» «չիք երկրպէլ, զի գոյին եւ բազում այլ եպիսկոպոսք՝ ի մարդից Հայոց Մեծաց՝ հրաւիրեալք,
թէ եւ ոչ էր մարթ ամենայն եպիսկոպոսաց համահաւաքել, ըստ Կիրակոսի. որպիսիք են, յիշեալս ի սմանէ Ան-
գիա եպիսկոպոս Սեբաստիոյ, եւ յալմէ յիշատակագրէ՝ Ստեփանոս՝ Տիրացոյ մականունեալն՝ արքեպիսկո-
պոս վանտոսպալ... Յայտ է թէ ընդ տոսից՝ առնոյր տամէր ընդ իւր կաթողիկոսն՝ եւ զեպիսկոպոսունս հայրա-
պետանոցի տամ իւրոյ, եւ զաւագ երիցունսն եւ զպաշտօնեայս՝ զուգակցել ընդ համօրէն ուխտի եկեղեցեացն
Սիսուանայ, սրբազնագոյն իմն եւ մեծագոյն քան զյոգունս յաշխարհայտութիւն ժողովոցն Հայոց՝ կազմելով յայսմ
հանդիսական ատոր, յետ քաղում եւ երկար ատորք եւ ամաց դադարման այսգունակ հանդիսափայլութեանց»:

⁶⁸ Հյպտմ. Բ. 442. ծ. 2՝ «Սխալմամբ գրուած է, փոխանակ Ֆոանգաց»:

պագայ թագաւորը կաթողիկոսին «պատուասիրաբար» կանչել էր, որպէսզի «աւծցէ զնա իրաւարար եւ մաքրագործակ մեռնաւն եւ պսակեցցէ զգլուխն խաչանշան դրոշմաւ»:

Այնուհետեւ շարունակուում է՝ «Եւ Հոգեւոր տէրն ընդ իւր տարեալ զիմ տէրն՝ յաղագս ՅԵՆՀԱՍ գիտութեանն եւ կատարեալ իմաստութեանն եւ անարատ մաքրութեանն եւ հռչակաւոր եւ բարի անուանն, որ ի տղայական տիոցն մինչեւ ի կատարեալ ծերութիւնն առ զուրս իմաստութեան ղեգերեալ... որպէս արդիւնական վարդապետս եւ տէրս իմ՝ որպէս զարեգակն փայլեալ ի մէջ իւրոցն նմանեացն, զի զոր արիւնակ յաստեղս զարեգակն, որպէս եւ ի բնաւ իմաստունս երեւեալ, զի այս զգալի արեգակնս զտեսանելի աշխարհս լուսաւորէ, իսկ սա՝ զՀոգի եւ զմարմին առհասարակ ճառագայթածեւ յաւրինէ: Այս արեգակն զբոյս եւ զտունիկ ատորբացուցանէ, իսկ սա՝ զմտաւոր եւ զիշխանականն առ երկնիւքն բարձրացուցանէ: Այս արեգակն զժախսահոտ⁶⁹ եւ զխոնաւուտ վայրս սարաւատեալ զգամաքեցուցանէ, իսկ սա՝ զնեխութիւն եւ զաղտեղութիւն Հոգւոց եւ մարմնոց Հրացայթած լուսատեսակ գործէ... սա՝ զմոլորեալս յուղիղ եւ բարի ճանապարհէն անվեհեր եւ անմոլար առ երկնա[յ]ին եւ խաղաղ նաւահանգիստն Քրիստոս Հասուցանէ, զոր մաղթեմք... պարամնաբար մնալ մինչեւ ի խոր եւ խորին ծերութիւն, եւ յետ աստեացս՝ յաթոռս առաքելոցն եւ ի տաղաւարս մարգարէիցն...» (Վնտկ Զ., 611):

Ապա խնդրում է. «Եւ զիս՝ զտառապեալ Յակովբ՝ զսակաւ աշխատողս, եւ զամենաբարի զՀարազատն իմ զՅովաննէս, զընտիրն ի բեմբականն եւ զանյաղթ յերաժշտականն եւ զանձանձրոյթն ի գրչութեանն Հոնջ (իմա՝ խոնջ՝ Գ. Տ-Վ.) եւ զգովելին յամենայն բարեմեծեութիւն, եւ զԳիորգ եւ զԺնողսն իմ բարի մասին արժանի արարէ՛ք յիշմամբ... ընդ նմին եւ զամեներջանիկ կրանաւոր եւ զբարի Հոգի զՀայր Յակոբ, որ Հայր է վանից եւ զՀաւատարիմ եղբարս՝ զԴաւիթ եւ զՍարգիս Հանդերձ [այլովք] յիշեսլիք ի Քրիստոս զկազմող գր[ոցս]»⁷⁰:

«Եւ գրեցաւ ի Ոխէ (1198) լուսերանգ եւ Հրաշապատում ճառս առաքելագիծ մատենիս՝ Բազմազան բարութեամբ եւ իմաստութեամբ լցեալ, զոր Տէրն մեր եւ Աստուած վայելել տացէ Տէր Ստեփանոսի, մականուն՝ Տիրացու, բազում ամաւք, խաղաղական կենաւք եւ առողջ մնալ Հոգւով եւ մարմնով, եւ իւր ժառանգին՝ Տէր Սարգսին նորընձայ եպիսկոպոսի՝ բարի եւ իմաստուն պատանեկի, զոր ընտրեաց եւ կացոյց⁷¹ իւր փոխան եւ տեսուչ անապատի Սուրբ Խաչի ստացուածոց եւ ամենայն գոյից բա[զում] եւ պէսպէս պնդութեամբ, կտակաւ եւ զրով, կամակցութեամբ եւ յաւժարութեամբ եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց եւ Համաւրէն քահանայից եւ ///անց, այլ եւ դատաւորաց եւ իշխանաց Շամիրամաշէն⁷² /// քաղաքի եւ այլ գեանդից եւ ///այ...» (Վնտկ Զ., 612):

⁶⁹ Հլպտմ. Բ. 442. ծ. 3՝ «Այս տեղ այլ իս փոխանակ ժահաճոտ գրելու»:

⁷⁰ Վնտկ Զ., 611՝ կարդացել է. «գամեմերջանիկ կր[աւնաւոր եւ զբարի հոգի զհայր Յակովբն Այր/րիվանց եւ զհաւատարիմ եղբար/րն] գ/ւախի» եւ զՍարգիս հանդերձ [...] յիշեսլիք ի Քրիստոս զկազմող Գր/իգոր/»:

Իրական կազմողը երեւի Սարգիսն է, այլեւ՝ ակնյայտ է, որ ձեռագիրը կազմուել է Ս. Խաչում, ո՛չ Հոռմկլայում:

⁷¹ Հլպտմ. Բ. 442՝ կարդացել է «կառոյց» եւ ծ. 5՝ «Հաւանօրեմ կացոյց պիտի ըլլար»:

⁷² Հլպտմ. Բ. 442, ծ. 5՝ «Որ է Վան քաղաքն»:

ըստ ամենայնի տրամաբանական հաշիւ է արեւ՝ 1198ին ծեր էր, ուրեմն մահը կարող էր պատահել գուցէ 1202ին (ո՛չ 1212ին): Մէկը թէ միւսը՝ քանի դեռ նոր տեղեկութիւններ չունենք, պէտք է Ստեփանոս Տիրացուի մահուան թուական ընդունենք այս 1202ը, ապա՝ ենթադրենք, որ յիշատակարանը գրուել է 1199ից՝ Հռոմկլայից վերադառնալուց յետոյ եւ 1202ից առաջ, գուցէ նախընտրաբար 1200ին:

ՍՈՒՐԲ ԽԱԶ անապատը անպայման Շամիրամաշէն-Վանին մօտ էր, այլապէս Տիրացուն կարիքը չէր ունենայ Սարգիս նորընծայ եպիսկոպոսին իր փոխարէն նրա «տեսուչ» նշանակելը հաստատելու Վանի ժողովրդի «կամակեցութեամբ եւ յաւժարութեամբ»: Այս անուններից մակարեդելով, Զարհանայեանը Տիրացուն կոչել է «Վարազայ կամ անոր մօտ Խաչի վանաց առաջնորդ» (Պտմթ. Դպր., 702), Ալիշանը՝ «արքեպիսկոպոս Վանտոսպայ» (Սիսուան, 471) կամ «եպիսկոպոս Վանայ Ս. Խաչին» (Հյպտմ, Բ., 441), Աճառեանը՝ «Վարազայ վանահայր» (ԱնձԲռ. Դ., 617), Ակինեանը՝ «Վասպուրականի Ս. Խաչ վանքի առաջնորդ» (Ակին. 22), Ոսկեանը յիշատակարանիս «անապատիս Ս. Խաչի» դարձուածը մեկնաբանել է՝ «բայց կարծեմ այս տեղ Ս. Խաչ ըսելով աւելի Վարագի Ս. Նշան վանքը հասկնալու է»⁷⁵:

Այս անորոշութեան, աւելի ճիշտ՝ շփոթի պատճառն այն է, որ «Սուրբ Խաչ» կամ «Սուրբ Նշան» անունով վանքեր եւ եկեղեցիներ թէ՛ ընդհանրապէս Հայաստանում եւ թէ՛ Վասպուրականում շատ են եղել: Վասպուրականում Ս. Խաչ (Ս. Նշան) անունն ունէին նաեւ Աղթամարի եւ Վարազայ վանքերի մայր եկեղեցիները, բայց եթէ խօսքը նրանցից մէկի մասին լինէր, հազիւ թէ չգրուէր նաեւ նրանց առաւել յատկանշական՝ Աղթամար կամ Վարազ անունը (նշանաւոր Ապարանից Ս. Խաչը Մոկսում էր՝ Վանին մօտ չէր): Ուրեմն՝ Տիրացուն «դէտ եւ տեսուչ» էր այն թեմի, որի առաջնորդանիստն էր՝

«Ս. ԽԱԶԻ ՎԱՆ-ՔԸ. «Վանի դաշտի հարաւ-արեւելեան կողմը, քաղաքէն գրեթէ մէկ ժամ հեռու, Կուռուպաշ կամ Խուրուպաշ»⁷⁶ Հայաբնակ գիւղի մերձ, բլուրի մը գագաթին... կը բաղկանայ եկեղեցիէ մը, մատուռէ մը, գաւիթէ մը եւ քանի մը սենեակներէ: Եկեղեցին 9 մետր երկար, 5½ մետր լայն եւ գրեթէ 12 մետր բարձր է: Անտաշ քարերով շինուած է եւ առանց սիւնի... Անոր հնաշէն դրութիւնը ենթադրել կու տայ թէ՛ շատ հին հաստատութիւն ըլլալու է... Աւանդութեան համաձայն... հիմնուած է Ս. Թադէոս առաքեալէն՝ Ս. Աստուածածին անունով, սակայն յետոյ Ս. Խաչ կոչուած է՝ Հռիփսիմեան կուսաններու ունեցած Ս. Խաչի մասունքին այս տեղ դադարումէն... Մեր մատենադարանի Յայսմաւուրքներէն մէկուն մէջ նշանակուած է՝ [Հռիփսիմեանները] «եկին ի գաւառն Տոսբայ, ի դաշտն Վանայ, ի յօտն Վարազայ... ի վայելուչ վայրի, որ եւ նոյն տեղին կոչեցաւ Սուրբ Խաչ, եւ այժմ ասի Խուրուպաշ» (Տաշեան, Մայր Յուցակ, էջ 63)... Ս. Խաչի թեմական գիւղն է Կու-

⁷⁵ Վասպուրական-Վանի վանքերը, Ա. մաս... Գրեց Դկտ. Հ. Համազասպ Ոսկեան... Վիեննա, 1940, էջ 25:

⁷⁶ «Վանի մահանգի վանի գաւառում, Վան-Տոսպ գաւառակում: Գտնում է Վանի Այգեստան թաղամասից 5-6 կմ հարաւ-արեւելք, Վանի դաշտը հարաւից եզերող քրի (Սուրբ Խաչի) ստորոտին, համանուն գետակի ձախ ափին: Գիւղից արլ. անցնում է Վարազայ վանք տանող ճամապարհը»՝ ՏԲ, Գ. էջ 279. հմտ. ՏԲ, Բ. 650՝ «Ս. Խաչ»:

առաջադրված⁷⁷: Ունեցած է բաւական կալուած եւ սիրուած է իբրեւ ուխտատեղի... Ենթակայ եղած է Վանի առաջնորդարանին⁷⁸:

Մի այլ նկարագրութիւն՝ «Վանայ այգեստանի հարաւը 2¹/₂ ժամ հեռու կը գտնուի վանքս, լայնածաւալ եւ բարձր բլրոյ մը կողին վրայ: Կառուցուած է կոփածոյ քարերով, խիստ հին ժամանակ: Ունի սքանչելի տեսարան, մանաւանդ հիւսիսային կողմն, որ ամբողջ Վան քաղաքը կը տեսնէ... Վանքիս հնաշէն վիճակն կրնայ այցելուաց յիշեցնել առաքելական եւ թերեւս կռապաշտական դարերն իսկ... Վանքէն 5-10 վայրկեան հեռու քարայր մը կայ, զոր կ'անուանեն Կուսամաց ալր»՝ Հռիփսիմեան կոյսերի պատուին, Ս. Խաչ անունն ստացել է «Հռիփսիմէի կուրծքէն կախուած կենաց փայտի մասն» այստեղ մնացած լինելու պատճառով. «Վանքը վանեցւոց համար տարին քանի մը անգամ ուխտատեղի է»⁷⁹: Վանքի շէն ժամանակի վերջին ականատեսի վկայութիւնը. «Կը գտնուի Վանայ արեւելահարաւ բլրի վրայ... 1915 թուականի Վանայ ինքնապաշտպանութեան կռիւներու ընթացքին Ս. Խաչի վանքն ալ թալանուեցաւ, այրուեցան շինութիւնները, եւ կորստեան մատուցեան ամբողջ ձեռագրերը»⁸⁰:

* * *

Ստեփանոս Տիրացուի գործունէութեան կիլիկեան շրջանին վերաբերող՝ վերը բերուած վկայութիւնները համադրելով 1198ի ձեռագրի յիշատակարանի տեղեկութիւններին, նախ տեսնում ենք, որ Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսը, երեւի հիմանականում Տարսոնում Լեւոն իշխանի թագադրութեանը ներկայ լինելու համար, «մեծաւ թախանձանաւք եւ գովասանական նամակաւ» Վասպուրականից Հռոմկլայ էր հրաւիրել ոչ թէ իրեն ի լրոյ յայտնի եւ անծանօթ մէկին, այլ՝ իր հօրեղբայր Ներսէս Շնորհալու օրերից վաղածանօթ եւ, ըստ ամենայնի մտերիմ մարդու՝ Տիրացու մականուամբ Ստեփանոս Յակովբացի եպիսկոպոսին⁸¹: Այնուամենայնիւ, 1170ականներին կաթողիկոսարանում եւ Կիլիկեան Հայաստանի եկեղե-

⁷⁷ Եմթադրելի է, որ, շատ այլ գիտելի մմամ, Կոտուպաշը սկզբնապէս առաջացած լիմի վանքի սեփական ձողերի վրայ՝ որպէս մրա սպասատր-մշակների բնակավայր:

⁷⁸ Վասպուրական-Վանի վանքերը, Ա. մաս, էջ 231-5:

⁷⁹ Հ. Ա. Էփրիկեան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հոտ. Բ, Գիրք Ա. (Թ-Կ), Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1907, էջ 146:

⁸⁰ Յովհաննէս վ. Հիւսեան, մշ. աշխ. (տե՛ս ծ. 7), 15ա:

⁸¹ Այստեղ ի մի բերում տեղեկութիւնների ուժով փարատում են Աճառեանի կասկածները, թէ իր Հ^թ 103 (Տիրացու) եւ Հ^թ 104 (Յակովբացի) Ստեփանոսները «չեն կարող մոյմ լինել». այդուհանդերձ, տարբերակման անհիմն լինելը ցույց տալու համար բերում ենք մրա փաստարկները. «որովհետեւ եթէ Հ^թ 103 Ստեփանոս Տիրացուն հրապարակ է Ապիրատի կողմից, այդ պիտի լինէր ամենաուշը 1194 թուին. հետեւաբար չի կարող մա լինել ուսուցիչ Լամբրոնացու, քանի որ Լամբրոնացին արդէն վարդապետ էր 1168 թուին: Նմանապէս Լամբրոնացին «էր ընդ եղբայրս» եւ միւս մեկնութիւնները գրել է 1177, 1178 եւ 1179 թուերին (Տաշեան, Յուց. 639ա), ուստի չէր կարող 1194 թուին եկող Ստեփանոսը խնդրած լինել: Վերջապէս, Լամբրոնացին մեռաւ 1198 թուին, որ 1194 թուինց միայն 4 տարի հետո: Է: Վերետում (Հ^թ 82) յիշատակեցի՞մք մաւե մի ուրիշ Ստեփանոս վարդապետ, մոյմապէս կոչուած Յակոբքի, Ծնորհալու դրան երէց, որ գործել է 1172-3 թուերին: Սա էլ անշուշտ տարբեր է Վարդապ վամահալը Հ^թ 103 Ստեփանոսից, քայց կարող է լինել Լամբրոնացու ուսուցիչ Հ^թ 104 Ստեփանոսը» (ԱճճԲ. Դ. 617):

ցական միջավայրում մեծ հեղինակություն եւ գիտնական-ուսուցչի համբավ ունեցող Ստեփանոս Յակովբացու Վասպուրական տեղափոխությունը ժամանակն ու հանգամանքներն անյայտ են մնում: Որոշակի է միայն, որ Համբրոնացու «Առ Լեւոն» թղթի գրությունը ժամանակ՝ 1195ին⁸² նա երեւի վաղուց այնտեղ էր: Նամակում նրա կողմնակիցների թուարկման սկիզբն այս է. «Նոյն ինքն մեր աշխարհս եւ սուրբ լեռնս, եւ որ ի նմա հովիւք սուրբք, եւ բոլոր գաւառն Վասպուրականի, եւ որ անդ հռչակաւոր ուխտն Վարագ, եւ երեւելի արքն Ստեփանոս Տիրացուն⁸³ ուսուցիչն մեր, եւ Գէորգ ճգնաւորն, եւ Ստեփանոս՝ մեր ուսումնակից, եւ Քրիստոսատուր եւ Տիմոթէոս ճգնաւորք, որք ակնատես լեալ են մեզ եւ որ առ մեզ ճշմարտութեանս հաւանեալ, եւ երանեն թէ կարող էին ձայնակցել»⁸⁴:

Այսինքն՝ Կիլիկեան («մեր աշխարհս»), Սեւ կամ Կիլիկեան Տաւրոսի վանքերը («սուրբ լեռնս»), ամբողջ Վասպուրականը եւ այնտեղ՝ Վարագայ ուխտը եւ իր ուսուցիչը, այլեւ՝ իր ուսումնակից Ստեփանոսը⁸⁵ եւ իրեն ճանաչող երեք ճգնաւորներ, որոնք նոյնպէս Վասպուրականում են: Պակաս ուշադրաւ չէ նաեւ թուարկման շարունակությունը, որ կարեւոր է ընդհանրապէս Կիլիկիայի եւ բուն Հայաստանի միջեւ ժամանակի եկեղեցական հաղորդակցությունն եւ յարաբերությունների աշխուժությունը եւ սերտությունը լաւ պատկերացնելու համար. «Բոլոր գաւառն Տարօնոյ, եւ որ ի նմա իմաստուն եպիսկոպոսն Եսայի, եւ վարժապետ Թէոդորոս, որ զմերս բարեհռչակեն բարեկարգութիւն եւ երանեն զհաղորդեալսն: Գաւառն Եկեղեաց եւ լեռնս սրբոյն Գրիգորի, եւ որ ի նմա հարքն եւ եպիսկոպոսքն, որք գրովն իւրեանց բարեհամբաւն զմեր ճշմարտութիւնս, եւ աւաղեն վասն աղքատութեամբ եւ անօրինաց բռնութեամբ ի սմանէ վերջանալոյ: Իշխանքն Խաչենոյ եւ որ անդ վանորայք, որք զաշակերտն մեր զՅովսէփի եւ զկարգաց մեր վարժապետ՝ որպէս զհրեշտակ պատուեն, եւ կաթողիկոսութեանն Աղուանից ընծայեն»⁸⁶:

Սակայն Ստեփանոս Յակովբացու Վասպուրական տեղափոխությունը փաստն առաւել ուշադրաւ է մի այլ տեսանկյունից: Յայտնի է, որ Գրիգոր Գ. Պաշլաւունի կաթողիկոսի (1113-1166) ընտրությունից անմիջապէս յետոյ, Դաւիթ Ա. Թոռնիկեանի (1113-1165⁸⁷) ձեռքով, հաստատուել է Աղթամարի հակաթոռ կաթողիկոսությունը⁸⁷, որի մասին կայ հետեւեալ իրաւացի գնահատականը. «Գագկայ իշխանութեան սահմաններէն անդին չանցաւ իր բռնաբարած իրաւունքն, մանաւանդ աւելի ամփոփ էր եւ եւս աւելի ամփոփուեցաւ յե-

⁸² Ազգապատում, Ա. « 1042, էջ 1777՝ նամակի գրութեան ժամանակը համարում է 1195ի սկիզբները». հմմտ. Սիսուան, 552 (նաեւ 461-2), Ակիմ. 214-5: Նամակի գնահատութիւնը՝ Ազգապատում, Ա., § 1041-8 էջ 1770-83:

⁸³ Վարագի եւ իր ուսուցչի անունները զատ-զատ նշելը եւս մի անուղղակի փաստ է առ այն, որ Տիրացու եպիսկոպոսը Վարագի Սուրբ Նշամուշ չէր, այլ՝ Կոտուպաշի Ս. Խաչում:

⁸⁴ Թուղթ առ Լեւոն, էջ 229:

⁸⁵ Հետ ամենայնի՝ այս Ստեփանոսը եւս մեր Ստեփանոս Տիրացու եպիսկոպոսին աշակերտել է Սեւ լեռներում՝ Բարսղի ամապատում:

⁸⁶ Թուղթ առ Լեւոն, էջ 229-30. Ռեպետում է իր լատին կողմնակից-քատագովների եւ նրանց՝ առ այդ ցոյցերի թուարկումը:

⁸⁷ Տե՛ս Ազգապատում, Ա. § 928-9՝ էջ 1579-84:

Հաննէս Օրբէլին, աւելի ուշ՝ Կոռուց անապատին, ուր եւ 1915 թ. այն ըստ ամենայնի յօդուտուել է: 1173 թ. Սկեւռայում Գրիգոր Մլիճեցի՝ գրչին «աւթանդակ»-ի է՝ Շնորհալիի սպասաւոր Կոստանդին քահանայի համար գրելու Տիգրանակերտի Ս. Կիրակոս եկեղեցուն պատկանած Աւետարանը, 1195 թ. առաջ Վասպուրականում առաջնորդ էր Կոռուպաշի Ս. Խաչ վանքի եւ թեմի, որի մէջ ըստ ամենայնի մտնում էր նաեւ Վան քաղաքը:

1198 թ. Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսի հրաւերով գնացել է Հռոմիւլայ, այնտեղ իր սպասաւոր Յակոբին գրել է տուել Ներսէս Շնորհալու Կաթողիկեայ թղթերի մեկնութեան վեներիկի Մխիթարեանց Հ՞ր 1462/1063 ձեռագիրը, ապա, կրկին՝ հրաւերով, գնացել է Տարսուս եւ 1199 թ. Յունուարի 6ին ներկայ եղել Լեւոն Ա.ի (Բ.) թագադրմանը, վերադարձել Վասպուրական, երեւի իր Հետ Հռոմիւլայ տարած եւ ձեռնագրել տուած Սարգիս նոր-ընծայ եպիսկոպոսին կարգել «իւր փոխան եւ տեսուչ անապատի Սուրբ Խաչի» թեմի (վանքի առաջնորդն ուրիշ մէկն էր՝ «գհայր Յակոբ, որ հայր է վանից»), իսկ ինքն ապրելով «մինչեւ ի կատարեալ ծերութիւն, առ դուրս իմաստութեան դեգերեալ»՝ մահացել է երեւի 1202 թուականին:

Այժմ համառօտ թուարկենք յօդուածիս մէջ արուած միւս ճշգրտումները եւ նորութիւնները.

ա. Պատառիկիս մայր ձեռագրի գրչութեան յիշատակարանը թուագրելի է շուրջ 1170 թուականով (ո՛չ 1300ով):

բ. Նոյն ձեռագրի մէջ առկայ՝ Յովհաննէս Օրբէլի յիշատակարանը թուագրելի է 1302ով (ո՛չ 1300ով):

գ. 1069 թ. ՄՄ Հ՞ր 10434 Աւետարանի 288ա-9բ թերթերի վրայ գրուած հետագայ անթուական յիշատակագրութիւնները ԺԳ. դ. սկզբներում գրուել են Խարբերդում (ո՛չ Վասպուրականում):

դ. Պարզուած է շուրջ 1170 թ. Կիլիկիայի Սեւ լեռների Բարսղի անապատում ստեղծուած՝ առայժմ յայտնի միակ բարձրարուեստ ձեռագիրը, որ գրել եւ ծաղկե՛լ է ՅՈՎՀԱՆՆԵՒՍ անունով մէկը՝ նորայայտ անուն միջնադարեան Հայ մանրանկարիչների ցանկի մէջ:

ե. Բարսեղեանց անապատը Կիլիկիայում գործել է 1113-1307 թթ. ընթացքում, ապա՝ Խալիայում, ընդհուպ մինչեւ 1650 թ.:

զ. Հայ մեկնողական մատենագրութեան հարուստ անուանացանկին գումարում է Ներսէս Շնորհալի կաթողիկոսի հեղինակած (վրիպմամբ մոռացութեան մատնուած) Կաթողիկեայ թղթերի Մեկնութիւնը՝ հեղինակային օրինակի արժէք ունեցող 1198 թ. վեներիկեան Հ՞ր 1462/1063 ձեռագրով եւ հետագայ ժամանակների ութ ընդօրինակութեամբ:

ՆԿԱՐՆԵՐԻ ՄԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Նկ. 1. Վանի եկեղեցիներից մէկում՝ 1915 թ. վերջերին. առջեւում հայ կամաւոր զինուորներ, խորքում, ձախից Յովհաննէս վ. Հիւսեանը, աջից՝ Մմբատ Տէր-Աւետիսեանը. զննում են գրքերի բարբարոսաբար բզկտուած կոյտերը

Նկ. 2. Զեռնադրութիւն. Ստեփանոս եպիսկոպոս, մականուն Տիրացու եւ անանուն կիսասարկաւազ. ՄՄ Պատառիկ Հ՞ր 2098, 1բ

Նկ. 3. Ընծայում-օրհնութիւն՝ ստացող Մատթէոս կրօնաւոր եւ Յիսուս Քրիստոս. Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց մատենադարանի ձեռ. Հմբ 1796, 288բ